

TÓTH ZSOMBOR

Kézírtos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság

Módszertani megfontolások

Bevezető

A történeti antropológia az 1980-as évekbeli biztató kezdetek után nehézkesen és nagy kihagyásokkal épült be a történetiséggel foglalkozó magyar tudományos diskurzusokba és kutatói praxisba. A régi magyar irodalom kutatása sem képez kivételt, a meghatározó jelentőségű műhelyekben és iskolákban ugyanis nem merült fel valós igény e diszciplína elsajátítására vagy módszertani újításainak alkalmazására.¹ Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy az antropológiai terepmunka² analógiáján keresztül rávilágítson arra, hogy az antropológiai tudás mint a kulturális másság megértésére tett kísérlet miként alkalmazható a régi magyar irodalom kutatásában. Első lépésben a nyomtatott és kézírtos nyilvánosságok irodalomtörténeti következményeit tekintem át, különös tekintettel a kora újkori emlékirat-irodalom korpuszára, majd egy individuális íráshasználati habitusvizsgálat tanulságait reflektálom, végül pedig módszertani tézisekben összegezem a történeti antropológia módszertanának felhasználási lehetőségeit.

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a REFO500 magyarországi projekt-koordinátora. A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Saját kísérleteim e témakörben: Tóth Zsombor, *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006; Uő, *From the Cradle to the Grave: Representations of Confessional Identity in Mihály Cserei's Writings (1667–1647). A Case Study in Historical Anthropology*, *Colloquia*, 15(2008), 44–71; Uő, *Hiányzó paradigmák?: Módszertani megjegyzések a kontextualizáció kérdéséhez a régi magyar irodalomban*, *Korunk*, (19)2008, 38–50; Uő, *Pecchius Crasalpinus csodálatos szabadulásnak története: Írásantropológiai megjegyzések Cserei Mihály íráshasználatához = A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, Verbum, 2010, 29–50; Uő, *A szerző neve...(t): Manu propria szignatúra vs. szerzőség egy familiáris viszony textuális dimenzióiban = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia*, Miskolc, 2011. május 25–28., szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2012, 397–408; Uő, *Cserei hallgat...: A kora újkori prédikáció befogadásának hermeneutikai és történeti antropológiai kérdései*, *Studia Litteraria*, 52(2013), (A kora újkori prózai kegyességi műfajok rendszere és elmélete, szerk. IMRE Mihály), 166–188.

2 A terepmunka és a könyvtári vagy levéltári kutatás mint antropológiai vizsgálódás módszertani különbségeiről és átfedéseiről lásd: George STOCKING, *The Ethnographer's Magic: Fieldwork in British Anthropology from Tylor to Malinowski* = G. S., *The Ethnographer's Magic and Other Essays in the History of Anthropology*, Wisconsin, University Press, 1992, 14–15; *Constructing the Field: Ethnographic Fieldwork in the Contemporary World*, ed. Vered AMIT, London–New York, Routledge, 2000; *Locating the Field: Space, Place and Context in Anthropology*, eds. Simon COLEMAN, Peter COLLINS, Oxford–New York, Berg, 2006; *Ethnographic Practice in the Present*, eds. Marit MELHUUS, J. P. MITCHELL, Helena WULFF, New York–Oxford, Berghahn Books, 2010.

I. Az antropológia tanulságai

A saját hagyomány elfogulatlan és teljes megértése lehetetlen. A történeti távolság következtében kulturális másságot mutató szöveg-hagyomány értelmezése komplex történeti antropológiai feladat, melyet egy poétikatörténeti módszertan csupán részlegesen teljesít, hiszen együttesen hat az 1) értelmező mint bennszülött antropológus³ sajátos elfoglaltsága és a 2) tanulmányozott szövegkorpusz kulturális kontextusainak speciális ellenállása. A kívülálló, azaz irodalomtörténeti-értelmezői tárgyilagosságot szüntelenül kisiklatja a csalóka beavatottság, a helyi tudás⁴ látszólagos birtoklásának tévHITE. A tudományos magyarázat az elfogulatlan kívülálló értelmezői pozícióját igényli, ám az irodalomtörténész, még ha nem is tudatosítja, menthetetlenül benne áll az éppen tanulmányozott (szöveg)hagyományban, s legalább annyira aktív és elfoglalt alakítója annak, mint tárgyilagossá kívülről szemlélője. Mindezt még nehezíti a módszertani dilemma: leküzdeni a kulturális másságból kifejlődő szövegellenállást, vagy éppen ellenkezőleg, fenntartani és a folytonosan generált értelmezések kontextusában újraértékelni a létrejövő töredezett, részleges tudást? A kora újkori irodalom magyar és latin szövegkorpusza mögött egy sajátos íráshasználati kultúra érvényesül, melynek vizsgálata túlmutat a hagyományos irodalomtörténet-írás kompetenciáin. Az irodalomtörténeti megközelítést olyan történeti antropológiai vizsgálatnak kell kiegészítenie, amelynek módszertana arra fókuszál, hogy egy olyan antropológiai tudást alakítson ki, amely tanulmányozhatóvá, sőt használhatóvá teszi a kulturális idegenség tapasztalatát. E módszertan azt szolgálja, hogy az irodalomtörténeti elemzésnek ellenálló kora újkori szövegek meghatározó kulturális kontextusait vagy „elsődleges kontextusait” megfelelőképpen, a szövegértést megvilágosító módon használja és applikálja. Az antropológiai tudás módszertani szempontból nem más, mint az idegenséggel, a kulturális mássággal való szembesülés egyszerre empirikus és elméleti tapasztalata, illetve az erre tett fordítási, átviteli (*translation and transfer*) kísérlet az értelmező kultúrája felé.⁵

3 A bennszülött antropológus pozíciójának módszertani relevanciájához lásd: Donald A. MESSERSCHMIDT, *Anthropologist at Home in North America: Methods and Issues in the Study of One's Own Society*, New York, Cambridge University Press, 1981; *Observers Observed: Essays on Ethnographic Fieldwork*, ed. George STOCKING, Madison, University of Wisconsin Press, 1983; Kirin NARAYAN, *How native is a "Native" Anthropologist*, *American Anthropologist*, 95(1993), 671–686; *Anthropologists in the Field: Cases in Participant Observation*, eds. Lynne HUME, Jane MULCOCK, New York, Columbia University Press, 2004; *Engaged Observer: Anthropology, Advocacy and Activism*, eds. Victoria SANFORD, Asale ANGEL-AJANI, New Jersey–London, Rutgers University Press, 2008; Marta KEMPNY, *Rethinking Native Anthropology: Migration and Auto-Ethnography in the Post-Accession Europe*, *International Review of Social Research*, 2(2012), 39–52.

4 A *local knowledge*, azaz *lokális tudás* a geertzianus antropológia kulcsterminusa. Az amerikai antropológus a *local knowledge* fogalom megvilágítására egy olyan tanulmánnyal vállalkozott, amely három esettanulmányt (Jáva, Bali, Marokkó) összesít, és ebből bontja ki tézisé – amint arra a tanulmány címe is utal – a bennszülötti nézőpontból. Clifford GEERTZ, *From the Native's Point of View* = C. G., *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*, New York, Basic Books, 1983, 55–70.

5 TÓTH, *Hiányzó paradigmák?*, i. m., 41.

A „rég magyar irodalomként” definiált szövegtörpusz kutatójának tudatosítania kell azt, hogy az egyes textusok értelmezése, főként kontextuális értelmezése nemcsak szövegértést, hanem kultúraértelmezést is jelent, ráadásul egy időben távol álló, minden ismerős vonása ellenére másságot mutató, egyszerre saját, de mégis idegen kultúraét. Ez is egyfajta, kézirat és nyomtatott textusok szövetéből építkező, kulturálisan idegen terep, melyen az irodalomtörténésznek történeti antropológiát kell művelnie, ha a vizsgált szövegek ellenállását nem megszüntetni, hanem értelmezni akarja. Következésképp az irodalomtörténeti magyarázat történeti antropológiai kritikára és kiegészítésekre szorú.

II. A régi magyar „hibrid”

A régi magyar irodalom kutatása mint irodalomtörténeti diszciplína részlegesen és eklektikusan ötvözi két különálló tudományág, a tágon értelmezett irodalomtudomány és történettudomány módszertanát. Az erős filológiai-textológiai hagyomány, illetve a töretlenül érvényesülő forráskiadó tevékenység mint a legfontosabb tudományos és módszertani művelet paradox módon a régi magyar irodalom kutatását némiképp elidegeníti az irodalomelmélet számos invenciójától. Ugyanis a régi magyar irodalom kutatói által alkalmasnak ítélt befogadó-, szöveg- és szerzőfelfogás, avagy funkció nem mindig egyeztethető össze például a posztstrukturális irodalomtudomány elméleti és fogalmi eszköztárával. A szerző történeti személyként definiálása, a szövegek abszolút referenciális olvasata, a műfaj, a korszakok és a kánon alakzatainak állandó tételezése, akárcsak létük evidenciaként kezelése tisztán irodalomelméleti nézőpontból erőteljesen vitatható.

A történelemtudomány perspektívájában, különösen ennek elmélete és módszertana felől is hasonló képpel szembesülünk. A régi magyar irodalom kutatója eleve nem (vagy csak nagyon ritkán) számol egy sor olyan forrással, amelyek a történettudomány számára kitüntetett jelentőségűek. Következésképp a *kontextualizáció* kimerül néhány összefoglaló kortörténeti összegzés vagy néhány konkrét esemény történeti méltatásának használatában, ritkán és részlegesen hagyatkozik a történettudomány segédtudományaira és ezek speciális módszertanaira. Tehát diszciplináris szempontból tekintve az, amit a régi magyar irodalom kutatója művel, nagyon sokszor úgy hat, mint egy *hibrid*, egyfajta átmenetiségében megrekedt és ezzel küszködő diszciplináris *androgün*, amely történetírásnak még nem elég jó, kortárs irodalomelméleti szempontból pedig már meghaladott.

II. 1. Belsőszülött „ferencjósában”

A diakrón nézet olyan történeti távolságot jelöl, amely kulturális másságot, tehát kulturális idegenséget is sugall. Az érvényben lévő irodalomtörténeti paradigma által előírt történeti magyarázat a kulturális másság értelmezésére teljességgel alkalmatlan, néha nem is érzékeli azt. Módszertanából hiányoznak azok a speciális technikák és

eljárások, amelyek ezt lehetővé tennék. Ezt ellensúlyozhatná a történeti antropológiai megközelítés és módszertan valamilyen fokú alkalmazása. Hogyan tudunk megérteni egy kora újkori embert vagy ennek szövegeit négyszáz év távlatából, egy másik, azaz idegen kultúrából közelítve, miközben csak őrá valamilyen módon vonatkozó, esetleg tőle származó, gyakran kétes hitelű szöveges utalásokat vagy ego-dokumentumokat tudunk megvizsgálni? Miért lenne lehetséges a megértés? Szinkrón dimenzióban éppígy a látható, hallható, rendszeresen és többször megfigyelhető, sőt tanulmányozható bennszülött megértése okoz komoly gondot az antropológusnak. A kulturális másság megértésének eredménye, az antropológiai tudás szükségszerűen részleges tudást eredményez, melyet az *antropológusi tekintély* legalább annyira szavatol, mint a néha évekig elhúzódó terepmunka. Mit tud módszertanilag ehhez képest jobban a régi magyar irodalom kutatója a kulturális másság, az idegenség megértésére vonatkozóan? Nagy valószínűséggel semmit. Marad viszont a kérdés: miért nincs nyoma az ezzel a problémával való szembesülésnek vagy ezek megoldási kísérleteinek?

Feltételezhetően az történt, hogy az irodalomtörténet-írás a kora újkori, főként kéziratok forrásokkal szembesülve nem ismerte fel ezek szövegellenállása vagy értelmezhetetlensége mögött a kulturális másságot. Akárhányszor ezzel került szembe, mindig önkényesen felülírta, megszüntette vagy homogenizálta az idegenség jegyeit magán viselő szövegkorpuszt. Tekintsünk egy releváns példát.

Ferenczi Zoltán irodalomtörténész és könyvtáros adta közre Cserei Mihálynak az 1690-es években készített saját kezű kalendáriumi feljegyzéseit. Mivel a kalendáriumok, bennük a kéziratok feljegyzésekkel, fennmaradtak, Ferenczi szövegkiadása összevethető az eredeti forrással. Kisebb hibának számít az, hogy Ferenczi átírása néha pontatlan. Például Csereinek az 1690-es, júniusi árvízről referáló feljegyzésében az *asztagokat asszonyoknak* olvassa.⁶ A helyes olvasat tehát így hangzik: „Olyan árvizek voltak házakat, asztagokat, esztana juhokat és embereket vittenek el.” Ennél lényegesebb beavatkozás, hogy Ferenczi egyes hosszabb részleteket önkényesen elhagyott a kalendáriumi feljegyzésekből, s csupán az eseményekre vonatkozó szövegrészleteket közölte. A szöveg szerves részét képező imádságok, raritások, versek,⁷ latin bölcsességek, praktikus tanácsok és gyógy módok közzétételétől eltekintett. Ez az eljárás kétszeresen is vitatható. Egyrészt Cserei sokszínű feljegyzéseit sivár beszámolóvá szűrkíti, önkényesen felülírva ezt. Másrészt az ily módon közölt esemény-beszámoló, illetve a versek korpusza is csupán egy szimulákrum, amelyet így értékes, az értelmezést befolyásoló kontextusoktól fosztott meg a közreadó. Ferenczi nem szolgáltat érdembeli magyarázatot e sajátos „szöveggondozásra”, a versek elhagyásáról egyszerűen hallgat, a csonkolt szövegközlést pedig így magyarázza: „E közlésekben a latin idézetek legnagyobb része, valamint a betegségek gyógyítására vonatkozó receptek el vannak, *mint feleslegesek hagyva*, melyek nagy részben ott is csak laptöltelékül állanak; mert Cserei-

6 FERENCZI Zoltán, *Cserei Mihály följegyzései*, Történelmi Tár, 16(1893), 147.

7 Újabb erőszkos beavatkozással a verseket kiemelte a változatos tartalmú bejegyzések szövetéből, és külön közölte ezeket. Így egy mesterségesen dekontextualizált korpuszt hozott létre, amely semmiképp nem tükrözi Cserei szerzői és másolói intencióit. FERENCZI Zoltán, *Cserei Mihály néhány ismeretlen verse 1690-98-ból*, ItK, 1(1891), 437-455.

nek általában szokása volt egy ujjnyi tért is üresen nem hagyni, minden helyet teleírt a maga apró, tömött írásával.”⁸

Ferenczi érvelése nyilván nem egyéni invenció, hanem a bevett irodalomtörténeti eljárás hű követése. Ám pontosan ezáltal válik beszédes illusztrációvá, mert egy olyan irodalomtörténeti és textológiai gyakorlatot exponál, amely figyelmen kívül hagyja a kiadandó forrás medialitásának különleges jelentőségét (*kevert* vagy *heterogén médi-um*), hiszen mégiscsak egy *nyomtatott* kalendárium üres lapjaira felvitt *kézírtos* feljegyzésanyag közléséről van szó. A közölt szöveg tartalmi sajátosságai felől nézve is vitatható az eljárás, mivel a rögzített események jobb megértését szolgálták volna a kihagyott részletek, amelyek a feljegyző Cserei mentális világához biztosíthattak volna hozzáférést. A cselekvő történeti szereplőt, illetve motivációit jobban megértjük, ha rálátásunk nyílik mentális világának összetevőire, félelmeire, vágyaira, hiedelmeire, lelkiismeretére, vallásosságára stb. Úgy tűnik, Ferenczi egy olyan irodalomtörténeti gyakorlat képviselője és művelője volt, amely nem érzékelte a „*felesleges*” szövegek kulturális másságát, nem számolt azzal, hogy a kora újkori szöveget és kulturális kontextusait át kell vinni a kiadó jelenébe, le kell fordítani ennek kultúrájára. Ehelyett inkább elhagyott belőle, felülírta mediális és tartalmi sajátosságait, vagy éppenséggel félreértette azokat.

Ez az irodalomtörténeti praxis hajlamos volt a forrásokat saját igényeihez alakítani, így a szövegkiadások nemcsak elérhetetlen kéziratokat tettek hozzáférhetővé, hanem a diszciplína módszertani vagy elméleti korlátait is jótékonyan elfedték. Ennek fényében számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy ez a megörökölt közreadói hagyomány a kora újkori irodalom történetét és szövegállományait olyan újratерemtett, mesterséges tradícióvá alakította, amelyet néha kritikátlanul igazítottak hozzá az értelmezői és szövegkiadói jelen horizontjának igényeihez és tudományos lehetőségeihez. Mondhatnánk, a régi magyar irodalom kutatása saját képmására (transz)formálta a régi magyar irodalom publikált szövegkorpuszát. Ez az újratерemtés elsősorban abban az egységesítő, sőt uniformizáló felfogásban érhető tetten, amely gyakran felszámolta a kora újkori írás- és olvasáskultúra habituális és szembeötlő mediális különbségeit. Így aztán az irodalomtörténet-írás egy sokszínű, dinamikusan változó, összetett íráshasználat panoráma-mozgóképe helyett egy kimerevített pillanatfelvételt készített, amely azt örököltette meg, hogy a kora újkori írástudók többnyire úgy olvastak és írtak, mint más korszakok íráshasználói.⁹ Az egyéni írás- és olvasásaktusok kulturális másságra utaló sajátosságainak¹⁰ megszüntetése, amint láthattuk, a szövegellenállás radikális leküzdését eredményezte, ezáltal pedig leírhatóvá, elbeszélhetővé tette a korszakalakzatba

8 FERENCZI, Cserei Mihály *följegyzései*, i. m., 146. (Kiemelés tőlem – T. Zs.)

9 Erre hívja fel a figyelmet Robert Darnton is: „Nothing could be more misleading in an attempt to recapture the experience of reading in the past than the assumption that people have always read the way we do today.” Robert DARTON, *Readers Respond to Rousseau: The Fabrication of Romantic Sensitivity* = R. D., *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, New York, Vintage Books, 1984, 216.

10 Darnton tanácsa szerint: „For a history or anthropology of reading would force us to confront the otherness in alien mentalities.” *Uo.*, 217.

szervezett írásbeliséget – igaz, olyan sémák (kronologikus, progresszív és teleologikus nézőpont) alapján, amelyek korántsem a kulturális másság megértését szolgálták, hanem pontosan annak kiküszöbölését.

Meggyőződésem, hogy az idegenség és kulturális másság irodalomtörténeti megszüntetésének legalább két változatát kell megkülönböztetnünk. Az egyik a szövegekre vonatkozik (uniformizálás), a másik a szövegprodukciónak ellátó írástudókra-íráshasználókra, főként ezek anakronisztikus megjelenítésére. Ugyanis az irodalomtörténet ezen téren olyan tudományos imaginációra hagyatkozik, amely legalább 19. századi szerzői szerepeket kényszerít a kora újkori szövegeket produkáló írástudókra, s olyan írói, sőt szépírói szerepeket oszt rájuk, amelyek történetileg aligha igazolhatók.

II.1. 2. Nyomtatott nyilvánosság vs. kéziratos nyilvánosság

A nyomtatott nyilvánosság (*print publicity*) és a kéziratos nyilvánosság (*scribal publicity*) definiálása és érdembeli elkülönítése a kora újkori íráshasználat medialitásának egyik kulcskérdése. Ez a vizsgálat létrehozta saját, több aldiszciplínát magában foglaló, összetett elméleti és módszertani paradigmáját, s ennek a nemzetközi kutatás számos eredményét beépítette a kora újkor íráshasználatának tanulmányozásába. Noha az utóbbi évtizedekben az írás- és olvasástörténet, az alfabetizáció-történet és az írásantropológia valamilyen mértékben betagozódott a magyar tudományos diskurzusba is, ez csupán töredéke annak az impozáns nemzetközi¹¹ kutatási hagyománynak, amely a szövegek szociológiájától¹² a könyv antropológiájáig¹³ jutott el az elmúlt harminc év során. Az íráshasználatok egyéni és közösségi habitusainak megértése, illetve az olvasás szövegszintű és anyagi dimenzióinak ütköztetése olyan vizsgálatok fókuszába kerültek, amelyeknek, kevés kivételtől eltekintve, sajnálatos módon nem volt számottevő magyar recepciója.¹⁴

11 Néhány releváns tétel emelek ki csupán: Lucien FEBVRE, Henri-Jean MARTIN, *L'Apparition du livre*, Paris, Albin Michel, 1958; Marcel COHEN, *Le grande invention du l'écriture et son évolution*, Paris, Imprimerie Nationale et Librairie Klincksieck, 1958; Roger CHARTIER, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*, Princeton, University Press, 1987; *Histoire de l'édition française*, I–III, ed. Roger CHARTIER, Henri-Jean MARTIN, Paris, Fayard-Cercle de la Librairie, 1990²; Roger CHARTIER, *L'ordre des livres: lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence, Alinea, 1992; *Écritures ordinaires*, ed. Daniel FABRE, Paris, Centre George Pompidou, 1993; *A History of Reading in the West*, eds. Roger CHARTIER, Guglielmo CAVALLO, Amherst, University of Massachusetts Press, 1999; Kevin SHARPE, *Reading Revolutions: the Politics of Reading in Early Modern England*, Yale, University Press, 2000; *Les Trois révolutions du livre: Acte du colloque du Lyon/Villeurbanne (1998)*, ed. Frédéric BARBIER, Genève, Droz, 2001; David MCKITTERICK, *Print, Manuscript and the Search for Order, 1450–1830*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003; Marcel COHEN, Jérôme PEIGNOT, *Histoire et art de l'écriture*, Paris, Robert Laffont, 2005; Elisabeth EISENSTEIN, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005²; Ruth AHNERT, *The Rise of Prison Literature in the Sixteenth Century*, Cambridge, University Press, 2013; végül az Annales 2001-es tematikus száma: *Pratiques d'écriture*, Annales, 56(2001).

12 D. F. MCKENZIE, *Bibliography and the Sociology of Texts (The Panizzi Lectures; 1985)*, London, British Library, 1986.

13 Jason Scott WARREN, *Reading Graffiti in the Early Modern Book*, Huntington Library Quarterly, 73(2010), 363–381.

14 *The Textuality and Materiality of Reading in Early Modern England*, eds. Jennifer RICHARDS, Fred SCHURINK, Oakland, University of California Press, 2010.

A két fő médium, tehát a nyomtatott és a kéziratos szöveg, illetve ezek nyilvánosságmodelljeinek megkülönböztetése azért fontos, mert az irodalom működéséhez – amennyiben ezalatt szövegek olvasását és ennek következtében újabb szövegek produkcióját értjük – akár irodalomtörténeti szempontból is érvényes kereteket és támpontokat adhat. Annál is inkább, mivel a magyar irodalomtörténet-írás még nem tárgyalta elmélyülten a két médium és az általuk feltételezett nyilvánosságok egymáshoz való komplex viszonyát. Még mindig tartja magát az a vitatható meggyőződés, amely hajlamos a nyomtatott szöveget és a nyomtatott nyilvánosságot (túl)értékelni a kéziratossághoz képest. Ebben a megközelítésben a *nyomtatott nyilvánosság* az irodalmi nyilvánosság megtestesítője, továbbá a korszakértés is erre a tudásra épül, az irodalomtörténet-írás ez alapján hozta létre a ma is érvényben lévő korszakalakzatokat, vagy konstruált utólagosan irodalmi programokat. Továbbá a recepció- és a kapcsolattörténet kutatói is elsősorban nyomtatott szövegek és ezek kiadásai alapján rekonstruálnak meghatározó szellemi áramlatokat, illetve kulturális-irodalmi hatásokat. Nem beszélve arról, hogy egy-egy kora újkori íráshasználat kizárólag a nyomtatott publikáció bizonyított ténye és eredménye, a nyomtatott szöveg avat „szerzővé”, hiszen csak a legnagyobbak, például Balassi Bálint esetében látjuk azt, hogy kiadatlan szövegeiket számon tartja a kutatás, s hogy ezek kéziratos hagyományozódását is gondosan rekonstruálni igyekeznek.¹⁵

Érthető módon a nyomtatott szövegek könnyebben vizsgálhatók, hiszen nagyobb arányban maradtak fenn, így az általuk képviselt nyilvánosság is lényegesen jobban vizsgálható, mint a kéziratoské. Robert Darnton már 1982-ben közzétett egy olyan modellt, amely egy ún. kommunikációs hálózatban (*communications circuit*) írta le a nyomtatott szöveg útját, és ebből vélte kiolvasni a nyomtatott nyilvánosság létrejöttét. Darnton az *olvasó* szerepét hangsúlyozta, aki egyrészt a szöveg megírása előtt és után is befolyásol(hat)ta a szerzőt, másrészt pedig a szerzőtől kiinduló, a kiadót, szálítót, könyvárust betagozó kommunikációs hálózat beteljesítője volt. Az is figyelemre méltó, ahogy Darnton világosan rámutatott: minden szerző ugyanakkor olvasó is, hiszen a szövegprodukción bármilyen változatát mindig az előzetesen elolvasott szövegek befolyásolják.¹⁶ Mindazonáltal Darnton modellje – amely csekély módosítással a magyar viszonyokra is átvihető –, a nyomtatott könyv, a publikáció statisztikai tényét valójában átlényegíti a társadalmi nyilvánosságban végbemenő, ennek homlokterében lezajló eseménnyé, pontosabban folyamattá, amely szöveghasználókat, olvasókat, sőt vásárlókat érint meg és befolyásol.

A kéziratos szöveg nem ezt a nyilvános figyelmet kapja meg, és nem ebbe a nyilvánosságban helyezhető el. Ráadásul a kéziratosság más mediális lehetőségeket biztosít a szövegek számára, hiszen a kéziratos „közzététel” nemcsak kisebb példányszámot jelent, hanem alapvetően más logikát követ, amikor sajátos egyéni és közösségi használatokban terjed. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a kizárólag kéziratos változatban

15 Balassi *Maga kezével írt könyve* érdembeli illusztrációja ennek a tézisnek. A kéziratos és nyomtatott hagyomány tárgyalása Balassi költészetében valóságos aldiszciplínája a Balassi-kutatásnak, erről érdemben legutóbb lásd: KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphión*, Bp., Balassi, 2014, 162–236

16 Robert DARNTON, *What is the History of Books?*, Daedalus, 111(1982), 67.

fennmaradt szövegek a kora újkori irodalom másodvonalába tartoznának, s hogy szerzőik kevésbé lennének fontosak, mint a nyomtatásban publikáló írástudók. A kéziratos és nyomtatott médiumok és az általuk létrehozott (irodalmi) nyilvánosságok elkülönülése, egymáshoz való viszonya egy jellegzetesen kora újkorban jelentkező probléma, amit a régi magyar irodalom kutatása érdemben nem vizsgált.

Az alábbiakban azt próbálom illusztrálni, hogy bizonyos szövegtípusok szükség-szerűen kéziratos médiumokként működhettek, így aztán speciális szöveghasználati habitusok kapcsolódtak hozzájuk. Ezzel együtt képesek voltak az „irodalmi” nyilvánosság sajátos formáinak fenntartására, olvasóközönséget teremtettek maguk köré, szerzőik számára pedig auctori státust tudtak biztosítani a nyomtatás mediális és technikai hozzájárulása nélkül is.

II. 1. 2. 1. A kéziratos nyilvánosság néhány kora újkori szövegtípusa

Bethlen Miklós *Élete leírása magától*, akárcsak az összes többi kora újkori magyar nyelvű emlékiratunk, csupán a 19. században jelent meg nyomtatásban, azt megelőzően egy tágan értelmezett főúri, családi kéziratos használatban létezett. Vagyis 1708 és 1710 közötti megírását követően a kézirat bekerült a családi használat privát körforgásába, kialakított magának egy sajátos kéziratos nyilvánosságot, amelyen belül többnyire bizonyára a családtagok döntötték el, hogy kik olvashatják, másolhatják a szöveget, és csupán 140 év után került át a nyomtatott nyilvánosságba. Ennek a kéziratos családi nyilvánosságnak a nyomát örökölte meg Szalay László, aki a *Columba Noé* ama példányát is közölte, amelyben a kancellár unokája, Bethlen István utasítja a kézirat olvasóit, hogy Fredericus Gotfridus Veronensis neve alatt Bethlen Miklóst értsék.¹⁷ Szalay a szövegkiadást kísérő előszóban számolt be arról, hogy a *Columba Noé* példányára 1718. április 1-jén, Nagyenyeden írta rá az unoka, Bethlen István ezeket a pontosításokat. Íme, láthatóvá válik, hogy a kézirat a családi kéziratosság személyes szférájába zárva olyan íráshasználati funkciókat látott el, amelyek nem indokolták a médiumváltást, azaz a nyomtatott kiadást. A kézirat kizárólag egy, a családi (vagy a családtagok által kialakított) magánszféra és ezek kiválasztott olvasóinak igényeit látta el.

Egy másik kéziratos szövegtípus azt illusztrálja, hogy bizonyos adott szövegek a kora újkori intézmények sajátos kéziratos kultúrájában terjedtek és hatottak, amely kifejezetten elkerülte a nyomtatott nyilvánosságot. A *Projectum de reformatione abusuum Transylvanicorum* (1725) Cserei Mihály sok, kéziratban maradt munkájának egyike. Másolatok útján terjedt, sőt 1740-ben a kolozsvári református kollégium diákja, Szőnyi Sámuel, patrónusának, Wass Dánielnek ajánlva le is fordította magyarra: *Tervezet Erdély Közállapota reformálásáról. Szőnyi Sámuel fordítása. 1740. Elhárítás, az Erdélyi országi gonosz cselekedeteknek meg újjitatasrol. Mellyetis Deákból Magyarra fordított a' colosvári Reformatum Collegiomban, Szőnyi Sámuel MDCCXL. esztendőben.*¹⁸

17 Vö. Gróf Bethlen Miklós *Önéletírása*, kiad. SZALAY László, Pest, 1858 (Magyar Történelmi Emlékek, 6).

18 A kéziratot a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárában, a református fondban őrzik, jelzete: Ms. R. 1144–1147 (Colligatum), 1r–45v.

A szétszóródott Cserei-levéltár általam vizsgált töredékeiben sehol nem fordul elő önálló kéziratként, azonban elgondolkodtató módon az Apor család levéltárban, Apor Péter írásai között fennmaradt egy autográf példánya.¹⁹ Valószínűleg a kolozsvári református kollégiumban is ez vagy ennek másolatai cirkuláltak,²⁰ ugyanis Szőnyi Sámuel egy egész kolligátummal ajándékozta meg patrónusát, Wass Danielt, hiszen előbb lemásolta a latin szöveget (*Projectum de reformatione abusuum [...]*), majd hozzámásolta a magyar fordítást. A kézirat csak a 20. században adták ki, amikor az Apor család levéltárban fennmaradt példányt Szádeczky (Kardoss) Lajos az Apor-életmű részeként közölte.²¹

A nyomtatott publikáció lehetőségét eleve kizárja az a szövegtípus, amely tartalmi sajátosságai miatt a nyomtatott nyilvánosságban már reprezentált szerzőt és műveit kompromittálná, ezért kéziratban marad, lappang, s a szakma nagyon nagy késéssel vagy egyáltalán nem fedezi fel. Szathmári Pap Mihály 1794 körül keletkezett apokrif-evangélium-fordítása²² ezt példázza. A polihisztor hírében álló kálvinista teológiai-professzor és nemzetközi tudós életművének változatos témájú magyar és latin publikációi ismertek, már életében megjelentek nyomtatásban, de ez a fordítás, érthető módon, soha nem kerülhetett nyomdába az ő szerzősége alatt. Noha ez az apokrif evangélium a nyugat-európai kutatás előtt ismert, több kiadást és fordítást megért szöveg, a magyar orientalisztika és arabisztika számára Szathmári fordítása ismeretlen maradt mindeztáig.

A „kényszerű” kéziratosság egy másik esete az, amikor egyetlen írói hagyatékon belül vagy ebből kikerülve, önálló kéziratként maradt fenn egy szöveg, mert lehetetlen volt megjelentetni a szerző sajátos élethelyzetéből adódóan. A konstantinápolyi politikai emigrációban Komáromi János Jeremias Drexel *Gymnasium Patientiae* című művét fordította le magyarra a következő címmel: *Békességes Tűrésnek Oskolája, Mellyet Édes hazáján kívül való boldogtalankodásában Deákbul magyarra fordított KOMÁROMI János, Magyarországi s Erdélyi bujdosó Fejedelem Secretariussa, s édes Hazája Martyrja*.²³ Az emigrációban szerényen élő, majd Nikomédiába áthelyezett Komáromi nem gondolhatott nyomtatott kiadásra, noha a fennmaradt, általam vizsgált példány egy letisztázott, akár nyomtatásra

19 *Projectum de reformatione Abusuum Transylvanicorum*, 1725, Kolozs Megyei Állami Levéltár, Kolozsvár, Apor családi levéltár, 317/21, 1r–21r.

20 David Hall hasonlóképpen a Harvard College sajátos közösségi kéziratok íráshasználatát (scribal culture) tárta fel, amelynek során szövegtípusokat (pl. gúnyirat) sikerült elkülöníteni, amelyeket egy bizonyos zárt közösség sajátos szövegproduktions eljárásai hoztak létre, és tartottak fenn egy zárt körű belső forgalomban és kéziratok nyilvánosságban. David HALL, *Scribal Publication in Seventeenth-Century New England*, American Antiquarian Society, 115(2006), 35.

21 Báró Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752), szerk., kiad. SZÁDECZKY Lajos, Bp., MTA, 1903, 643–717.

22 *Tsetsemősegnék evangelioma, avagy elrejtett könyv A' MEGTARTONAK TSETSEMŐSÉGÉRŐL Kéz Irasbol ki-nyomtatottat és Deák nyelvre fordítatott SIKE HENRICH által*. Az autográf kéziratot Erdélyben találtam meg, kiadásra való előkészítése folyamatban van. A magyar fordítás forrása: Henry SIKE, *Evangelium infantiae*, Utrecht, 1697.

23 Az autográf kéziratot Erdélyben találtam meg, kiadásra való előkészítése folyamatban van. A címlapon a következő áll: *Békességes Tűrésnek Oskolája, Mellyet Édes hazáján kívül való boldogtalankodásában Deákbul magyarra fordított KOMÁROMI János, Magyarországi s Erdélyi bujdosó Fejedelem Secretariussa, s édes Hazája Martyrja. Constantinápolyban 1699 esztendőben*.

előkészített változatnak is tekinthető. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a katolikus szerző aszketikus életvezetési tanácsait az emigráció túlélési kézikönyvévé²⁴ alakító Komáromi olvastatta a bujdosótársaival, vagy felolvasott nekik a fordításából. Akár le is másolhatták, ily módon is használhatták a szöveget. Így a médiumváltás helyett egy különleges közösségi szöveghasználat tehetett minden emigráns számára elérhetővé a könyvet. Újfént igazolódik a nézet, miszerint a kéziratos szöveg nyomtatás nélkül is kialakította azt a használati módot, amely olyanfajta hozzáférést biztosított a szöveghez, amelyet elsősorban a nyomtatott médiumoknak tulajdonítunk.²⁵

Végül a legizgalmasabb példa, amikor egy kézirat a különféle kéziratos nyilvánosságokból úgy kerül át a nyomtatott nyilvánosságba, hogy egy jelentős nyomtatott szöveg meghatározó forrásaként funkcionál. Cserei Mihály 1709 és 1712 között megírt *Erdély Históriájára* utalok, amely Jókai Mór *Erdély aranykora* című regényének legfontosabb forrása.²⁶ Jókai olyannyira követte Cserei kéziratát, hogy még a hibákat is átvette belőle, így Cserei hatására például 1666-ra tette Zrínyi halálát.²⁷ Fontos hangsúlyozni, hogy Jókai regényének első megjelenése 1851; a Pesti Napló közölte le részletekben 1851. szeptember 16. és november 26. között, miközben Cserei *Históriájának* első szövegkiadására Kazinczy Gábor jóvoltából 1852-ben került sor. Tehát Jókai egyik legtöbb kiadást megért, legismertebb és legnagyobb hatású történelmi regénye egy, nyomtatásban még meg nem jelent, *kéziratos* forrás alapján készült.²⁸ Ez azzal magyarázható, hogy Cserei *Históriája* a kéziratos nyilvánosságban is elérte azt, hogy legtekintélyesebb és legismertebb történelmi forrásává lépjen elő a regényben elbeszélni szándékozott korszaknak. Az előbbi példákkal ellentétben, amikor azt láthattuk, hogy a kéziratosságban „megrekedt” szövegek lappanganak vagy elvesznek, Cserei műve a nyomtatott nyilvánosság előnyeit és kanonizációs lehetőségét megszégyenítő nyilvánosságot tudott teremteni

24 Komáromi Drexel-fordításának értelmezéshez lásd: TÓTH Zsombor, *Extra Hungariam non est? – Komáromi János törökországi tapasztalatai = Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. Ács Pál, Bp., Balassi, 2012, 505–523; ill. angolul: Uő, *The Homiletics of Political Discourse – Martyrology as a (Re) Invented Tradition in the Paradigm of Early Modern Hungarian Calvinism = Whose Love of Which Country?: Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, eds. Balázs TRENCSENYI, Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden–Boston, Brill, 2010, 545–568.

25 Az a hipotézis ad inspirációt, amelyet R. Várkonyi Ágnes Mikessel és leveleinek használatával kapcsolatosan fogalmazott meg. R. VÁRKONYI Ágnes, *Az ismeretlen Mikes = R. V. Á., Pelikán a fiaival*, Bp., Liget Műhely Alapítvány, 2013, 167–187.

26 A kritikai kiadás jegyzeteiben olvasható: „Jókai regényének legfőbb, alapvető forrása Cserei Mihály *Históriája* volt. Jókai talán Emich Gusztávtól – mind az ő regényének, mind Cserei krónikájának kiadójától (Újabb Nemzeti Könyvtár sorozat) – kapta meg a kéziratot.” JÓKAI Mór, *Erdély aranykora (1851)*, kiad. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1962 (Jókai Mór Összes Művei: Regények, 3), 310. A regény szövegének Cserei *Históriájával* való, fejezetről fejezetre történő összevetéséhez lásd *uo.*, 310–339.

27 Jókai regényének első fejezete a következő címet viseli: „Egy vadászat 1666-ban.” Csereinél ezt olvashatjuk: „1666] De csakhamar kimutatá Isten, hogy nincs ő felségének kedvéből s akaratából a német császár elleni insurrectio, hanem a magyar nemzetet a sok nemzetséges gonoszságért ostromolni akarja, mert ugyanazon esztendőben Zrínyi Miklós véletlenül meghala.” *NAGYAJTAI CSEREI MIHÁLY Históriája*, a szerző eredeti kéziratából KAZINCZY Gábor által, Első kiadás, Pest, 1852 (Újabb Nemzeti Könyvtár), 30.

28 A kézirat ma is megtekinthető: *CSEREI MIHÁLY HISTÓRIÁJA 1698-1714*, MTA Kézirattár, K. 100 (régijelzete: 2 156. - Disművek 263.) Jókai vagy ezt használta, vagy ezt másoltatta le.

egy kéziratok korpusz számára. Cserei rendkívül népszerű szövege a kéziratok használati mód ellenére Jókai regényének köszönhetően a nyomtatott nyilvánosságban ért el jelentős pozícionáltságot, s ezt az 1852-es Kazinczy Gábor-féle kiadás tovább erősítette.

E példák felől szemlélve a kora újkori írástudó társadalmat, jogosan tehető fel a kérdés: mit jelent a kora újkori publikáció? A statisztikai tényen túl esemény, folyamat, esetleg nyilvánosságteremtő politikai performansz lenne? Mennyire helytálló a publikációt, a szerző „születését” egyenlővé tenni vagy lezárni azzal, ahogy a nyomtatott verziót a társadalmi nyilvánosság elé bocsátják? Van-e kéziratok publikáció?²⁹ Amennyiben igen, mi különbözteti meg az „egyszerű” másolattól? Szerző-e az, aki szövegét minden ellenőrzés nélkül kortárs és eljövendő olvasókra bízta, illetve csupán olvasók-e, akik olvassák, másolják, és gyakran felülírják ezeket a kéziratok szövegeket? Hogyan hozható egyensúlyba a kora újkori szerző- és olvasószerep felfogása, sőt gyakorlata a jelen irodalomelméleti szemléletével? Irodalmi intézmények hiányában hogyan szerveződött a kora újkori magyar irodalmi nyilvánosság? Létezett-e ez, vagy csupán egy áttekinthetetlen könyvpiac, melybe betódultak kéziratok szövegek is, nemcsak forgalmazás és kereskedelem céljából, hanem bizonyos nyilvánosságszegmensek lefoglalása végett? Jelen tanulmány nyilván nem válaszolhatja meg végérvényesen ezeket a kérdéseket, legfeljebb elővezeti és valamilyen mértékben reflektálja őket.

A nyomtatott és kéziratok nyilvánosság elhatárolása, továbbá azoknak a korpuszoknak a kijelölése és elkülönítése, amelyek a kéziratosságban és a nyomtatott nyilvánosságban kerültek befogadásra és használatra, messzemenő következményekkel járhat. A legfontosabb módszertani tanulság, hogy forráskritikai elvként alkalmazható bizonyos, vitatható módon műfajba és kánonba szervezett szövegkorpuszok és -típusok esetében. A következőkben az „emlékirat-irodalom” gyűjtőnévvel illetett, utólagosan létrehozott szövegállomány néhány problémás vonatkozását vizsgálom meg.

II. 1. 2. 2. Emlék? Irat? Irodalom?

A kora újkori *emlékirat-irodalom*ként megjelölt magyar nyelvű korpusznak tudomásom szerint egyetlen szövege sincs, amely a kora újkori nyomtatott nyilvánosságban bejárhatta volna azt a nyomtatott szövegekre jellemző sajátos kommunikációs hálózatot, amely az olvasáson túl a recepciót és az irodalomtörténeti kanonizációt is lehetővé tette volna.³⁰ Elkerülhetetlen a kérdés: létezett-e az én-elbeszélésnek kora újkori szöveghagyománya? A kéziratok nyilvánosság alapvetően eltérő medialitása miként tehetné lehetővé a spontán terjedést, befogadást és asszimilációt, nem utolsósorban pedig a kanonizációt? Tekintsük példaként a vizsgálati szövegállományunk egyik meghatározó típusát, a „napló-irodalom”-nak nevezett korpuszt (diárium, regesztrum, feljegyzések stb.). Meg kell állapítanunk, hogy ez a csoportosítás nem kora újkori képződmény, hanem egyrészt 18. század végi gyűjtések, tehát szövegromlásnak kitett kéz-

29 A kéziratok publikáció kérdésének tárgyalásához lásd: Harold Love, *The Culture and Commerce of Texts = Scribal Publication in Seventeenth-Century England*, Amherst, University of Massachusetts Press, 1998.

30 DARNTON, i. m., 67.

iratos másolatok halmaza, másrészt pedig a 19–20. századi kiadások rendezték ezeket egyetlen korpuszba. Következésképp mindaddig, amíg nincs tudásunk a kora újkorban nyomtatásban megjelent magyar nyelvű naplóról, nehezen argumentálható a napló „műfájának” kora újkori léte, azaz irodalmi szövegtípuskénti szereplése és hatása. A kéziratos nyilvánosság a kora újkori naplókat sok más ego-dokumentummal együtt bezárta a személyes, családi, esetleg rokonsági privát szféra terébe, így aligha közelíthette meg az irodalomtörténeti szempontból említésre méltó, a nyomtatott nyilvánosságon alapuló recepció hatásfokát, sőt imitációs vagy imitálandó mátrixként sem járulhatott hozzá a „műfaj” általános műveléséhez.³¹ Így tehát nehezen beszélhetünk a kora újkori naplóirodalom kánonjáról, bár tudjuk, hogy sokan vezettek naplót, ezeket megőrizték, másolták és olvasták, de nem rekonstruálható sem az olvasóközönség, sem a szerzői csoport, amely a naplóirodalmat például az egykorú prédikációirodalomhoz hasonló módon működtette volna. Ebben a sajátos kontextusban bír kiemelt jelentőséggel a *médium* és *medialitás* összes vonatkozása, a nyomtatott és kéziratos nyilvánosság, mint két alapvetően eltérő mediális folyamat, illetve befogadási és kanonizációs lehetőség.

A kora újkori magyar nyelvű emlékirat-irodalomra (bármit is jelentsen ez) fókuszálva fontos megállapítani, hogy a „korpusz” egykorú kiadásairól nem beszélhetünk, még csak olyan egyértelmű szándékot sem figyelhetünk meg, amely az *ultima manus* elvét valamilyen módon reflektálná, avagy a nyomtatott nyilvánosság számára való előkészítésre utalna. E változatos szövegalmazt, kiegészítve emlékiratnak nem tekinthető más ego-dokumentumokkal és történeti forrásokkal, legelőször Benkő József vizionálta, és próbálta egyetlen korpuszba rendezni, amiről az 1780-as évektől kezdett jelzéseket adni.³² Aranka Györggyel való intenzív levelezéséből látható, hogy Benkő az 1780-as évektől folyamatosan gyűjtötte és másolta, illetve másoltatta az ismert vagy kevésbé ismert kora újkori történeti kútfőket. Az *Erdélyi Históriás Szekrény* forráskiadási terv teljes korpusza az 1790-es évekre alakul ki. Benkőnek több, 1790 márciusában kelt, Arankához intézett levele örökölte meg ennek előkészítését és szerkesztői elveit. Az *Erdélyi Históriás Szekrény* tartalmi és koncepcionális véglegesítését megelőzte az a

31 Az erdélyi nemesség a tágan felfogott család – a familiáris szolgák is ide értendők – belső nyilvánosságában őrizte ezeket a szövegeket. Így történhetett, hogy Cserei Mihály Teleki Mihály familiárisaként, ennek udvarában Kemény János „maga kezével írt historiáját” látta és olvasta. CSEREI, *i. m.*, 4. Bethlen Miklós emlékiratának a családon és rokonságon belüli recepciójához és kéziratos használatához lásd: TÓTH, *A koronatanú...*, *i. m.*, 11–21.

32 Benkő József levelezésében egyértelmű nyoma maradt annak, hogy Aranka Györgyön kívül már az 1780-as években Pataki Sámuellel (1765–1824), és Szathmári Pap Mihállyal (1737–1812) is levelet váltott ez ügyben. Nemcsak tanácsokat kért, vagy beszámolt a forrásfeltáró-másoló munkáiról, hanem forrásokat is kért kölcsön. Pataki Sámuelről kapta meg Bánfi György és Vizaknai Beretzk György naplóit. BENKŐ József *Levelezése*, kiad. SZABÓ György, TARNAI Andor, bev. SZABÓ György, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988 (Magyarországi Tudósok Levelezése, 1), 351. Benkő József életéhez és tudományos munkásságához: GR. MIKÓ Imre, *Benkő József élete és munkái*, Pest, 1868; BENKŐ Ferenc, *Benkő József biographiája*, Kolozsvár, 1822; BENKŐ Samu, *Sorsformáló értelem*, Bukarest, Kriterion, 1971. Forráskiadási erőfeszítéseiről legutóbb: S. SÁRDI Margit, *Napló-könyv: Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*, Máriabesnyő, Attraktor, 2014, 67.

Jelentés, amely a magyar nyelvű kéziratok történeti kútforrásait tekintette át, és szervezte kánonba.³³ Az 1791-ben véglegesített *JELENTÉS az Erdélyi Históriaja Íróinak magyar nyelven található Kézírásaikról* rendkívüli fontosságú dokumentum, hiszen ez a kora újkori magyar emlékirat-irodalomnak az első tudományos igénnyel, egy lehetséges nyomtatott tudományos nyilvánosság felől strukturált, szerzőközpontú és tartalmi szempontok alapján megalkotott kánoni áttekintése. Benkő gyűjteménye tíz opusból álló, kéziratba letisztázott, tárgyi jegyzetekkel is ellátott, kiadásra valamilyen szinten előkészített másolati példányból állt, amely Mikó Ferenc, Enyedi Pál, Laskai János, Kemény János, Szalárdi János, Enyedi István, Bethlen Miklós, Cserei Mihály és Rozsnyai Dávid műveit tartalmazta. Ezt egy újabb kötet egészítette ki, amely a kisebb terjedelmű naplókát foglalta magába, összesen tizennégyet.

A történész Benkő, a *historia litteraria* praxisa alapján végzett el irodalomtörténeti munkát. Következésképp ő a kora újkori emlékirat-irodalom szövegtörzskének és kánonjának legelső megteremtője. Az ily módon elképzelt, felgyűjtött és kánonba szervezett szövegegyüttes beépült az *Erdélyi História* sikertelen forráskiadási kísérletébe. A megjelentetni szándékolt teljes korpuszról 1796-ban Aranka adott áttekintést *Az Erdélyi Kézírásban lévő Történet Íróinak újabb és bővebb lajstroma*.³⁴ Benkő említése vagy méltatása nélkül röviden utal rá, hogy az 1791-es verzióhoz képest ezúttal egy általa „megjobbított” és „megszaporított” változatot tesz közzé.³⁵ Valóban magyar és latin nyelvű forrásokkal közöl ez a lista, amely Kászonszék eredetéről szóló magyar nyelvű dokumentumokkal indul, és Bethlen Miklós életének summás elbeszélésével zárja a sort.³⁶

A továbbiakban az 1791-es *Jelentés* irodalomtörténetileg is releváns vonatkozásait vizsgálom meg, amelyek gondolatmenetem szempontjaival érintkeznek. Mindenekelőtt ne tévesszük szem elől, hogy Benkő nem volt irodalomtörténész, és nem is a kora újkori

33 Benkő 1791. márc. 2-án kelt levelében 27 kéziratban maradt erdélyi történeti munkáról számol be Arankának. BENKŐ, *Levelezése, i. m.*, 301–305. Márc. 7-ei levelében újabb adatokkal egészíti ki beszámolóját, ill. ennek függelékéhez illeszti annak a jelentésnek a fragmentumát, amely a magyar nyelvű, kéziratban maradt történeti-elbeszélő irodalom, azaz a kora újkori magyar nyelvű emlékirat-irodalom első kánoni igénytel készült összefoglalását adja a következő címmel: *JELENTÉS az Erdélyi Históriaja Íróinak magyar nyelven található Kézírásaikról. uo.*, 306–310. A levelezés függelékében viszont a teljes szöveg olvasható; *uo.*, 402–416; Bruz Lajos 1853-as kiadása alapján: Benkő József tudósítása az Erdélyi Históriaja Íróinak magyar nyelven található kézírásaikról, kiad. Bruz Lajos, Új Magyar Múzeum, 3(1853), 217–245. Hivatkozásaimban a történeti források kutatása iránt érdeklődő Bruz Lajos 1853-as közlését használom. Dédnagyapját Mátyásnak hívták, s testvére, a híres orvos, Bruz László Benkővel is levelezett, pontosan ilyen kérdésekben. A Benkő-levelezésben egy Bruz László által 1782. okt. 5-ben keltezett levél olvasható. BENKŐ, *Levelezése, i. m.*, 171.

34 Noha Aranka György kéziratkiadó társaságot is alapít, a Benkő által rendelkezésére bocsátott kéziratok köteteket, bár bemutatja mint publikálható korpuszt, mégsem jelenteti meg. 1796-ban Szebenben jelenik meg *A Magyar Nyelvművelő Társaság Munkáinak első darabja*. A kiadvány IX. fejezete Benkő listájának bővített változata: ARANKA György, *Az Erdélyi Kézírásban lévő Történet Íróinak újabb és bővebb lajstroma* = *A Magyar Nyelvművelő Társaság Munkáinak első darabja*, nyomt. Hochmeister Márton, Szeben, 1796, 178–204.

35 *Uo.*, 190.

36 *Uo.*, 191 és 204.

irodalmat kutatta, illetve végképp nem a kora újkori élettörténeti én-elbeszélés, vagyis az emlékirat-irodalom genezise foglalkoztatta, hanem Erdély történetéhez gyűjtögette össze azokat a *kútfőket*, azaz elbeszélő forrásokat, amelyek kéziratban maradtak fenn,³⁷ mivel, „minthogy magunk halandók vagyunk és az efféle kézírások eltévelyendők s veszendők”.³⁸ Noha Benkő a nemzeti múlt nagyelbeszélésének történetírói feladata felől végezte el a forrásgyűjtést, a válogatást és korpuszalkotást azáltal, hogy gyűjteménye tovább hagyományozódott és részleteiben meg is jelent, mindmáig érvényes és az irodalomtörténet-írás által is követett kánonképzetet teremtett meg. Az irodalomtörténet nem érzett késztetést arra, hogy a Benkő által kialakított kánoni rendet és nézetet átszervezze, esetleg kritikai reflexiók után felülírja. Anélkül, hogy Benkő érdemeit elvitatnánk, fontos rámutatni azokra a hiányosságokra és ellentmondásokra is, amelyeket a szakmai kollektív emlékezet kritikátlanul átvett és továbbörökített.

Benkő textológiai vállalásai magukon viselik kora gyarlóságait, ez azonban nem lehet mentség arra, hogy önála is határozottan működik az egyneműsítés szándéka vagy a nem osztályozható szövegek válogatása, elhagyása a korpuszból. Gyűjteményéhez nem sikerült mindig autográf kéziratokból másolatot készíteni,³⁹ gyakran emendálta a szövegeket, néha nem a saját, hanem egy kívülálló személy másolatára hagyatkozott,⁴⁰ s ami a legfontosabb: autográfok hiányában ma már nem mérhető le beavatkozásának mértéke. Ritkább az az eset – I. Apafi Mihály naplójának példájára utalok⁴¹ –,

37 „De minthogy némely dicséretes hazafiak Erdély históriáját született nyelvünkön is írogatták; mások pedig szintén formába nyomott históriát nem készítettek is; de ugyancsak a haza állapotját világosító írásokat és jegyzéseket hagytak magok után, légyen szabad közlülök az előttem ismeretesebbeket elészámlálnom, kézírásaikat megneveznem, és ezek aránt a közjóra intézett szándékomat, némely kérelmeimmel együtt, kijelentenem.” BENKŐ, *Tudósítás...*, i. m., 218.

38 *Uo.*

39 Pl. Enyedi Pál *Erdély romlása* című narratív beszámolójának eredetijét nem találta meg. Erről így ír Benkő: „honnan és mikor kezdett ez az historia kiterjedni, hol találtathatnék föl az eredet írás (originalis vagy autographum) és hol lehet legigazabban leírva; semmiképp ki nem tanulhattam.” *Uo.*, 221.

40 Kemény János Históriaja esetében jár így el. Saját bevallása szerint: „Ez [a *História*] is nálam jó időtől fogva készen vagyon sajtó alá, nem magam keze által, megvallom: de egy mind születésére mind tudományára nézve olyan férjfiú által, a ki régen ezelőt tökéletesen általírta a fejedelemnek abból a tulajdon kézírásából, a mely mai napon egy igaz vérénél, méltóságos bár. M. Gy. Monostori *Kemény Sámuel* consilliarius úr ő nagyságánál [...] tartatik.” *Uo.*, 225.

41 I. Apafi Mihály latin című (*Vehiculum Vitae*), de magyar nyelven vezetett naplóját Benkő József lemásolta, és előkészítette kiadásra. Mivel a nyomtatott kiadás elmaradt, az egész gyűjtemény Nagyenyedre került, ahol 1823. okt. 30-án Jakab György lemásolta, majd 1860. jún. 26-án az Erdélyi Múzeum Gyűjteményének adományozta. Ezeket az adatokat Jakab György a maga kezével írta rá a másolat legutolsó lapjára. A másolat a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában maradt fenn, ma is megtekinthető, jelzete: Ms. 558. E fontos forrás kiadására Tóth Ernő vállalkozott, de szerencsére nem ezt a másolati példányt használta, hanem a Teleki Tékában fennmaradt eredetit. Amikor viszont összevetette az eredetit a Benkőtől lemásolt Jakab György-féle variánssal, a következőt állapította meg: „E példány jól olvasható szállás írással, de nagyon hibásan van másolva.” *I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632-1694-es évekről*, kiad. Tóth Ernő, Erdélyi Múzeum, 19(1900), 83. Aligha kétséges, hogy nem Benkőt terheli a közvetlen felelősség a hibás másolatért, hiszen Benkő profi kéziratolvasó volt, remek paleográfiai tapasztalattal és nagy másolási rutinnal. Azt viszont nem tudta ellenőrizni, hogy a nyomtatásban nem

amikor az időközben előkerült autográf szöveg alapján felmérhető, hogy a Benkő által készített másolat másolata milyen tévedéseket tartalmaz. Továbbra is sok esetben nem tudjuk felmérni és megállapítani, hogy textológiai és filológiai vállalkozásaiban mennyire volt következetes, s mihelyt az átírásait nem tudjuk egybevetni az eredetiekkel, a nyomtatott kiadások is kénytelenek továbbörökíteni Benkő textológiai megoldásait és ezek másolatait, esetleges hibáikkal együtt.

Amint erre már utaltam, a kora újkori magyar nyelvű naplóirodalom első kánonját Benkő hozta létre. A *Jelentés* XI. szakasza egy olyan, tizennégy kéziratból álló szövegtörzset körvonalaz, amelyről Benkő ezt állapítja meg:

Továbbá találtnak nálam nagy számban olyan írások, melyeket ugyan históriáknak nem nevezhetek; és többnyire nem is hosszúra terjedők: de hazánk históriáját megbecsülhetetlenül bővíthetnék, és világosíthatnák. Ezek nagyobbára Diáriumok, avagy naplókönyvek.⁴²

Benkő tizennégy ilyen naplót és ezek szerzőit nevezi meg – másolataik szinte azonos sorrendben fennmaradtak Kemény József *Collectio Manuscriptorum Historicorum Minor* gyűjteményében, és ma is megtekinthetők a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárchívában. A Benkő által kialakított kánon némely szövegei nyomtatásban is megjelentek a 19. században elindított forráskiadási sorozatokban (ETA, Monumenta stb.) továbbörökítve a kánon és a műfaj 18. században létrehozott és a múltba visszavetített fikcióját. Benkő néha attól sem riadt vissza, hogy a szövegekből elhagyjon, vagy éppenséggel teljesen átalakítva, ő maga hozza létre ezek egyikét. Így járt el Bánffy György kalendáriumi bejegyzéseivel, amelyeket kigyűjtött, majd összemásolta őket, és napló formátumot adott az így létrejött szövegváltozatnak. Eljárása azáltal örökítődött meg, hogy a napló első nyomtatott kiadását készítő Szabó Károly Benkő ez irányú megjegyzéseit közölte:

Ezt [a naplót] pedig Bánfi György írogatta az 1644 esztendőre való kalendáriumának a szokás szerént tiszta papirosból közbe kötött leveleire. [...] Azt pedig szükséges megjegyezni, hogy én a napló-könyvet az eredeti írásból betűről betűre írtam által, megtartván az abban való írásnak régi módját; nevezetesen a **gy** betűkben, mely helyett mindenütt **gi** találtattott p. o. heliben, Giorgi, ezekért: helyben, György.⁴³

Szabó Károly szövegkiadása át is vette Benkő módosításait, s változtatás nélkül, ebben a formában tette közé Bánffy naplóját.⁴⁴ Benkő beavatkozása – nevezetesen, hogy egy-

rögzült kézírtas másolatait az amatőr érdeklődők hogyan írásmásolják szét, további szövegromlást okozva az általa összeállított korpuszban. Mivel a Benkő által összeállított korpusz megsemmisült 1849-ben, a Benkő-mások másolatai nem elhanyagolandó irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak.

42 BENKŐ, *Tudósítás...*, i. m., 235.

43 Bánffy György *naplója 1644*, kiad. SZABÓ Károly = *Erdélyi Történelmi Adatok*, IV, szerk. Mikó Imre, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1862, 117–118.

44 Szabó Károly a szövegközlésében jelzi, hogy a Benkő által létrehozott szövegvariánst használta. „E napló eredetije, Benkő tudósítása szerint egy 1644-diki naptár közbe kötött tiszta leveleire írva, a múlt század végén kolozsvári tanár Pataki Sámuel birtokában volt. Ezen eredetiből másolta azt le

szerűen elhagyja a nyomtatott kalendáriumot, s a szöveget medialitásában átalakítja – messzemenő következményekkel járt, és precedenssé vált egy olyan irodalomtörténeti gyakorlat számára (láthattuk Ferenczi szöveggözlését), amely nem a forráshoz idomult, hanem ezt alakította saját igényeihez. Benkő valójában a napló mint kéziratos műfaj genezisének alakította át, hiszen elfedte azt az írásszokást, amelyet talán ő maga is gyakorolt: azt, hogy a nyomtatott kalendárium közé bekötött üres lapokra az írástudók naplószerűen, diárium jelleggel vittek be praktikus vagy más célú bejegyzéseket. Saját kutatásaim alapján úgy vélem, hogy ez az írásszokás a naplóírás legfontosabb előgyakorlata volt, sőt gyakran helyettesítette azt.⁴⁵ Kalendáriumi feljegyzések letisztázott változata gyakran vált naplók, emlékiratok néha továbbbirt, korrigált szövegévé. A kalendáriumi feljegyzés mint írásszokás, akárcsak a diárium mint műfaj kialakulása jellegzetesen kora újkori írásantropológiai esemény, amely Benkő eljárásának is köszönhetően nem kapott kellő figyelmet a napló műfaj történetének megírásában. Illetve, ha az irodalomtörténet ezt mediális vonatkozásaiban is értékelte volna már az első szövegkiadás alkalmával, a kora újkori napló műfaj története valószínűleg másképpen íródott volna meg.⁴⁶

Arra is akad példa, hogy Benkő egy általa kevésbé fontosnak talált szöveget nem egészében, csak részleteiben másolt le, azzal védekezve ennek „herélt” volta ellen, hogy „valami csak legkisebb igéig benne az haza közönséges dolgát illeti, szóról szóra belé nyomtatva leszen”.⁴⁷ Ennek esik áldozatul a szókimondó Cserei Mihály is, akihez Benkőnek nem volt túl sok türelme, és noha méltatja a szöveg népszerűségét,⁴⁸ fájlalja azt, hogy jelentős szövegromlásnak volt kitéve. Jelzi tovább, hogy nem szándékszik teljes egészében közölni, mert „vagynak az haza közönséges dolgait nem illető szakaszok benne; vagynak vallás és némely személyeket bántó darabok is. Ezek azért kimaradnak [...]”.⁴⁹

Benkő forrásfeltáró és gyűjtőmunkája kétségtelenül jelentős volt, rengeteg dokumentum neki köszönhetően maradt fenn, számos elveszett forrás létéről először és

a szorgalmas Benkő, kinek sajtó alá készített gondos másolatát, mely jelenleg a gróf Kemény József kézirat gyűjteményével az Erdélyi Múzeum tulajdona, használtam, mint e kiadás alapját; miután az eredetit említett Pataki Sámuel utódainál Kolozsvárt sikertelen nyomoztam.” *Uo.*, 116.

45 Kb. 150, erdélyi könyvtárakban fennmaradt kalendáriumot néztem át, amelyek a 16. századtól egészen a 19. század végéig jól kimutathatóan visszaigazolták ennek az írásszokásnak a meglétét. A kutatás némely tanulságát tanulmányban összegeztem. TÓTH Zsombor, *Homo scribens: Megjegyzések a kora újkori magyar és latin kalendáriumokba feljegyzett élettörténetekhez* = T. Zs., *A történelmem terhe, i. m.*, 406–430. Ennek az írásszokásnak a 19. századi gyakorlatához lásd a novellista Petelei példáját: TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István és az irodalom sajtóközege: Média- és társadalomtörténeti elemzés*, Bp., Ráció, 2011 (Ligatura), 101–144.

46 A kora újkori napló műfaj történetének tárgyalására S. Sárdi Margitnak a kettős rendező szempontú, a bejegyzések gyakoriságát, illetve a téma hatókörét követő műfaji konstrukcióját tekinthetjük releváns példának. Ő azonban nem szán különösebb jelentőséget a kalendáriumi bejegyzésnek mint írásszokásnak, a kora újkori napló műfaj történetét másképpen körvonalazza. S. SÁRDI, *i. m.*, 78–80.

47 BENKŐ, *Tudósítás...*, i. m., 230.

48 Benkő 300, Erdélyben fellelhető másolati példányt említ, ezekből 1963-ban már csak 48-at regisztráltak. Vö. *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV.–XVIII.*, ed. CRĂCIUN I., ILIEȘ, A., Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1963, 353–359.

49 BENKŐ, *Tudósítás...*, i. m., 233.

utoljára ő tudósított. Azonban azt nem hallgathatjuk el, hogy munkájának textológiai értéke jogosan vitatható, az általa lemásolt, a kéziratos nyilvánosságból a nyomtatott nyilvánosságba átmentett szövegekkel nemcsak a szövegromlás felismerhetetlen jeleit magukon viselő textusok kerültek át, hanem olyan vitatható irodalom- és kánonképzetek is, amelyek nem állják ki egy komplex irodalomtörténeti kritika próbáját. Különösen, ha ez a kritika tartalmazza azt a történeti antropológiai szempontot, miszerint az egyes szövegek mögött sajátos íráshasználati habitusok (írás- és olvasásszokások) léteznek és hatnak, amelyeket a szükségszerű műfaji rendszerezés és kánonszervezés megfoszt eredeti összetettségüktől, s egynemű tipológiává sematizál. Ha csak a naplókra figyelünk az emlékirat-irodalom utólagosan fabrikált korpuszából, az is világos, hogy nemcsak a naplószövegek vesztek el egyediségüket vagy másságukat, és alkalmazkodnak az irodalomtörténeti diskurzus sztenderdjeihez, hanem maguk a naplókat megíró, a kora újkori íráshasználati kultúrában oly eltérő módon képzett írástudók is. A kora újkori naplóíró, főként mint *író* anakronizmus és invenció egyszersmind.

II. 1. 2. 2 „... (pa) Sas az többi apró madarak előtt”

Azon kora újkori íráshasználókat, akiket a kutatás a nyomtatott vagy a kéziratos nyilvánosságban irodalomtörténetileg releváns prózaszövegek létrehozóiként érzékelt, anakronisztikus módon egy legalább 19. századi irodalmi nyilvánosságot és ennek sajátos fogalmi szókincsét idéző módon sietett elnevezni *író*nak. Így született meg a kora újkori *naplóíró* vagy az *emlékiró*, aki érthető módon nem tudta önmagáról, hogy emlék- vagy naplóíró, nem is ily módon gondolta el és élte meg önnön szövegproduktív vállalkozásait. A kora újkori írásos kultúrát vizsgáló nemzetközi szakirodalom régóta hangsúlyozza, hogy a kora újkor írástudója egy *homo scribens*,⁵⁰ aki az írás használatával kapcsolatos mai elvárásainkat-elképzeléseinket gyakran cáfoló módon hagyatkozott az írásra, sőt az írásos kultúrára. Másként írt, de nemcsak írásképileg, hanem más praktikus és reprezentációs szerepet szánt az írásnak, sőt az olvasásnak is. Kora újkori szövegek mögött kora újkori módon elolvasott, asszimilált, jegyzetelt, felülírt, lemásolt, lefordított és elsajátított, tehát egyéni módon használt vagy létrehozott további szövegek állnak. A kora újkori *homo scribens* nemcsak „íróként”, tehát szövegproduktív folyamatokban résztvevő íráshasználóként, hanem olvasóként is más volt, mint mi. Az olvasást mint szöveghasználatot jellemző kulturális másságra két klasszikus példát szokás említeni: az olasz bibliát olvasó és azt rendhagyó módon értelmező Menocchiót,⁵¹ illetve a Rousseau-rajongó Jean Ransont.⁵² A rendhagyó teremtestörténetet produkáló friuli molnár, illetve a Rousseau-t „l’ami Jean-Jacques”-nak aposztrofáló rochelle-i kereskedő esetében egyaránt alapvető eltéréseket mutat napjaink olvasáskultúrájához képest az olvasás aktusa, de az olvasás során asszimilált tudás

50 *Homo scribens: Perspektiven der Schriftlichkeitsforschung*, eds. Jürgen BAURMANN, Hartmut GÜNTHER, Ulrich KNOOP, Tübingen, Niemeyer, 1993; Tóth, *Homo scribens*, i. m., 427.

51 Carlo GINZBURG, *Il formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del '500*, Torino, Einaudi, 2009³.

52 DARNTON, *Readers Respond...*, i. m.

applikációja is. E folyamatok olyan lelki predisponáltságok és motivációk jegyében működtek, amelyeket manapság ritkán vagy egyáltalán nem asszociálunk az olvasáshoz. Aki másként és más célból olvasott, másként és más célból is írt. Ezt a másságot az irodalomtörténet-írás sem a megírt szövegek – vö. emlékirat-irodalom –, sem a szöveget produkáló íráshasználók esetében nem próbálta teljes komplexitásában megérteni, inkább mindkettőt saját igényeihez alakította, felülírta és homogenizálta. A meztelen bennszülöttre kényszerített európai szmoking funkciója, hogy megszüntesse a szöveg létrehozását kontextualizáló kulturális devianciát. A nehezen olvasható kéziratokból alapos átalakítás után nyomtatott, akár sorozatos kiadás lesz, az egyéni és valamikor megismételhetetlennek tűnő írástaktus mélyen személyes és rituális íráseseménye sokkal általánosított rutinfeladattá silányul ebben a folyamatban.

Módszertani szempontból már most megelölegezhető a tézis: az irodalomtörténész számára az igazi kihívás nem a szövegek referenciális olvasása, végképp nem a szerzői szándékok pusztá rekonstrukciója, hanem az egyes szövegeket kontextualizáló medialitás vizsgálata – még ha az kulturális másságot mutat is –, tehát az íráshasználati habitusok egyéni vagy akár közösségekre jellemző gyakorlatának, írás- és olvasáshoz szokásainak felismerése.

II. 1. 3. Digressio: Egy egyéni íráshasználati habitus alakulástörténetének módszertani tanulságai

Jelen tanulmány kereteit szétfeszítené Cserei Mihály (1667–1756) íráshasználati habitusának, ezen belül írás- és olvasáshoz szokásainak akár vázlatos bemutatása is.⁵³ Így kénytelen vagyok e több mint egy évtizede folyamatosan végzett vizsgálat tanulságait tézisszerűen ismertetni, csupán ezek módszertani tanulságainál időzni el esetenként. Cserei azért alkalmas erre a vizsgálatra, mert noha több, nyomtatásra is érdemes szöveget írt, ezek kizárólag a kéziratosságban éltek és terjedtek. Az írás- és olvasási szokásainak vizsgálatát lehetővé tevő kéziratok és annotált könyvek annak megértéséhez is elvezetnek, hogy miként használta a kéziratosságot szövegek írásához, sőt olvasáshoz is. Mert Cserei úgy ír, hogy olvas, azaz ránk maradt könyvei és kéziratok alapján valószínűsíthetjük azokat a szokásait, amelyek az ő íráshasználói profilját alkotják. Ez egy olyan

53 Noha az irodalom- és történetírás Cserei Mihályt elsősorban történetíróként és a *História* szerzőjeként kanonizálta, a rendkívül olvasott és művelt, szokatlanul hosszú életet élt Cserei többször leírta magyarul és latinul élete legfőbb eseményeit. Ifjúkorában, sőt vélhetően házas emberként is rendszeresen végzett feljegyzéseket magyar és latin kalendáriumokba (1690–1698), házas emberként 1698 januárjában először vetette papírra élete eseményeit, majd a brassói exilium alatt jegyzőkönyvet vezetett, és a közismert *Históriáját* írta meg 1709 és 1712 között. Ugyancsak Brassóban, 1709 nyarán, július folyamán írta meg a csak részleteiben publikált bölcséleti művét, a *Compendium theologicum et politicum*-ot. 1722-ben a Kászoni János elleni pereskedése alkalmából írta meg *Memoralisát*-át, melybe a latin nyelvű élettörténetét (*Vera descriptio meorum fidelium Servitiorum et pro fidelitate passionum, fide mea christiana descripta*) is beszerkesztette. 1725-ben írta meg latin nyelvű röpiratát (*Projectum de reformatione abusuum Transylvanicorum*) majd 1733-ban, mikor újra jegyzőkönyvet kezdett vezetni, feljegyezte élete eseményeit 1748-ig, végül 80 évesen, 1747. aug. 10-én írta meg *Apológiáját*. Mindezt kiegészíti 1746-ban és 1747-ben megírt két testamentuma.

mikroszintű rekonstrukció révén kivitelezhető csupán, amelynek történeti antropológiai lényegi fókusza van, célja pedig a kulturális másság megtartása, kontextualizáló értelmezése és nem megszüntetése. Ez a vizsgálat módszertani szempontból a könyv antropológiáját⁵⁴ célozta meg, és egy mediális és egy történeti antropológiai nézőpont révén Cserei Mihály íráshasználati habitusát értelmezi. Arra keresett választ, hogy egy kora újkori, nem átlagos írástudó miként hagyatkozott az írásos kultúrára, milyen szerepet tulajdonított az írásnak és olvasásnak, e kettő hogyan viszonyult egymáshoz, végül pedig mentális világában ez hogyan elégített ki individuális, privát igényeket, s miként befolyásolta identitásának alakulását. A mediális nézőpont az írás- és olvasásesemények vizsgálata által megjelenítette az írás és olvasás komplementer viszonyát, a szövegproduktív és olvasási alkalmak mikroszintű rekontextualizálása pedig leírhatóvá tette az életpálya meghatározó szakaszaiban az identitás kifejezésének történeti antropológiai folyamatát. Ezt az eljárást egy táblázat segítségével is bemutatom, amely Cserei életét három dimenzióba szervezi. Történeti antropológiai alapvetésű ez az életpálya-modell, amely az *életciklus-események* (születés, házasság[ok], halál) révén kijelöli az életszakaszokat és az ezeket megelőző, kísérő, esetleg lezáró *preliminális, liminális és posztliminális* időszakokat.⁵⁵ Az *élettörténet mikroszintjei* az olvasás- és írásalkalmak írásantropológiai és élettörténeti összefüggéseit rögzítik, amelyek a harmadik dimenzió (*szövegproduktív és olvasási alkalmak*) kontextualizáló értelmezését biztosítják. Cserei Mihály esetében működik ez a módszertani modell, mert szerencsénkre fennmaradtak kéziratai és könyvtárának töredéke, rengeteg margináliával. Nem kétséges, hogy olyan kora újkori íráshasználók esetében, akiknek sem autográf kézirataik, sem az általuk olvasott, illetve használt könyvek példányai nem vizsgálhatók, kevesebb eredményt hozna. Cserei esetében, még ha nagyon vázlatosan tekintjük is át e három dimenzió révén élettörténetét és íráshasználati habitusának mikrotörténetét, összeállítható az egységes íráshasználói profil.

Az olvasó Cserei esetében a marginália szervesen kapcsolódik mind az olvasás, mind az írás alkalmaihoz. Mindkét esetben főként praktikus és reprezentációs szerepük van. Az olvasási aktushoz azáltal kapcsolódik, hogy jelzi az applikatív megértését,⁵⁶ az írásaktushoz pedig azáltal, hogy összetettebb, hosszabb szövegeknek gyak-

54 „Such an anthropology would aspire to reconstruct the place of the book in the changing textures of personal, social, material life, showing how books found their place in the fashioning of individual identities, in the negotiation of relationships, and in encounters with the world of things.” WARREN, i. m., 380.

55 A felfokozott íráshasználati aktivitás mint a liminalitás elleni védekezés gyakorlatáról legújabban: Rivkah ZIM, *The Consolations of Writing: Literary Strategies of Resistance from Boethius to Primo Levi*, Princeton University Press, 2014, 1–18, 124–143.

56 Cserei halála való készülődésének intimitásába enged belátást a következő bejegyzés. Valószínűnek tűnik, hogy Pápai Páriz *Pax Sepulchri* c. művét elmélkedésre és olvasásra egyaránt használta. A címlapon olvashatjuk: „Michaelis Cserei de Nagy Ajta Cui Deus Providebit In Kál A. 1719. En Istenem engegi boldog s idvességes ki mulást nékem ez árnyék világából az én bűnös szegény Lelkemet ved magadhoz az egekben az Urert a kit Szerecz Amen. Olvastam egj nehány izben által ezt a gyönyörűséges könyvet legközelebb most in Anno 1731 21 Xber olvastam által Lelkemnek nagj könnyébségire.” A könyv a kolozsvári Akadémiai Könyvtár unitárius könyvállományában található, jelzete: BMV. U. 174. PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax sepulchri* [...], Kolozsvár, 1698.

ÉLETCIKLUS- ESEMÉNYEK	AZ ÉLETTÖRTÉNET MIKROSZINTJE	SZÖVEGPRODUKCIÓ/ OLVASÁSI ALKALMAK
Születés (1667)	1678 – áttérés	1679 – Schonaeus, Terentius Christ
Gyermekkor	1685 – tanulmányok abbahagyása	1684 – Kálvin <i>Institutiója</i> 1685 Dialektika-jegyzet
Ifjúság	1690 – zernyesti csata 1693 – apa–fiú konfliktus 1696 – secretarius juratus	1690–1695 Kalendáriumok, aláhúzá- sok, margináliák, jelige
Házasság 1. (1697)	1704 – betegség / phantasia / desperatio	1697–1698 Josephus Flavius
Felnőttkor	1712 – a <i>Praxis pietatis</i> beszerzése	1709 – <i>Compendium Politicum et Theologicum</i> 1709–1712 – <i>História</i> / az <i>Institutio</i> olvasása
Házasság 2. (1720)		Aláhúzások és NB! (haldokló előkészítése, desperatio elleni elmélkedés) 1712–1724 – Jegyzőkönyv 1712–1728 – Jegyzőkönyv
Öregkor	1739 – betegség / phantasia / desperatio	1731 – az <i>Institutio</i> másod- szori olvasása
Aggastyánkor	1747 – <i>Certitudo Salutis</i>	1733 – a legnagyobb jegyzőkönyv 1747 – <i>Apologia</i>
Halál (1756)		

ran szolgál bevezetesként. Az 1690-es kalendáriumba rövid feljegyzést rögzít, ami majd valamikor 1709 után az *Erdély Históriájában* többoldalas csataleírassá bővül.⁵⁷ Ennél is látványosabb a *Compendium Theologicum et Politicum*⁵⁸ genezise. A ma is megtekinthető kézirat végső szövegváltozatát többszöri eltérő olvasás- és írásaktusok alakították ki. A rövid élettörténeti beszámolót is tartalmazó szöveg tetemes része úgy jött létre, hogy Cserei Josephus Flavius történetírót olvasva egyúttal kommentálta a művet, majd a lapszélekre írt jegyzeteket egyetlen végső változatban összegezte.⁵⁹

Ez az íráshasználati habitus Csereinél már az 1670–1680-as évek alatt kialakult. Legáltalánosabb összetevőit minden bizonnyal az írásos kultúra, sőt az írás és olvasás elsajátítása közben és által szerezte meg. Kiemelt jelentőséggel bír az ezekhez köthető családi minták ösztönző vagy éppenséggel rituálisan, követendő normaként előírt ismerete és alkalmazása. Noha Cserei nem származott elit írástudó családból, mint például Bethlen Miklós, akinek apja és nagybátyjai gyakorlott prózaírók és elbeszélők voltak, az íráshasználati habitus kialakításában kétségtelenül meghatározó volt a családi előzmény. Cserei Mihály nagyapja, Cserei Miklós az erdélyi fejedelemmel levelezett, apja, Cserei János pedig munkaköréből adódóan is – fogarasi vicekapitányként – rendszeresen írt és olvasott. Nagy valószínűséggel naplót vagy kalendáriumot is vezetett, hiszen Cserei említi, hogy születésének pontos dátumát apja írásából dokumentálja. Az édesanya, Cserei Judit is tudott írni, hiszen széljegyzetekkel kommentálta Szenci Molnár Albert *Discursus de Summo Bono, A legfőbb jóról* című, fordításból készült könyvét, méghozzá férjével közösen, aki imádságot is rögtönzött bele. Ha általában az íráshoz vagy margináliákhoz, illetve különböző műfajú szövegek létrehozásához a nagyapáig tudunk visszanyúlni családi előzmények megjelölése végett, az olvasás terén még látványosabb ez a sajátos írás- és olvasásarcheológia. A szakirodalomban a Csereiek kedvenc *Organon*jaként említett mű egy olyan kötet, amelyet négy, egymást követő Cserei-generáció birtokolt. A könyv legelső possessora Cserei János volt, Cserei Mihály dédnagyapja, akitől fia, Miklós, azaz Mihály nagyapja örökölte, őtána Cserei

57 „Tökölly által joven az havason szallot zernyesten innen az buza mezoben, miis eleiben indulván meg ütköztünk hol az Pogany gjözedelmet vévén el szaladtunk és azon éjjel retenetes kietlen heljeken jarvan Fogarasban erkeztünk.” Cserei Mihály bejegyzései = *Kalendárium az 1690-es esztendőre*, Kolozsvár, 1690, 9v. A kéziratot bejegyzéseket tartalmazó nyomtatvány a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található, jelzete: BMV. 8185.

58 Irodalomtörténeti méltatáshoz, ill. részleges kiadásához: SZÁDECZKY Lajos, *Cserei történetbölcséleti műve*, Történelmi Társulat, 7(1906), 445–480; 481–552; BALÁZS Mihály, *Cserei Mihály sárgabőrű könyvéről*, It, 87(2006), 601–609; TÓTH, *Pecchius Crasalpinus...*, i. m.

59 „Térek már e könyv írásának alkalmatosságára. Ebben az 1709 Esztendőben midőn ugian csak itt kellene hevernünk s njomorganunk a kuruczok irruptioja miat Brassó várossában, quo lucrando tempore [...] Josephus Flavius Sido Historicust olvastam által De antiquitate Judaica et de Bello-Judaico, mely könyv nalam in Folio, és nagi szeles tiszta margoju Levelei voltak ahol olljan materiak occuraltanak, hol miket kezdek magamtól notalni a margojara a Levelekk míg végig olvastam a könyvet, az utan kezdem gondolkodni rolla job volna talam onnan ki írni, s egi mas utan egi könyvben írni, ugi kezdek hozza s le iram, sok helyeken meg is többíteni, es sok Historiakbol ki szedegetet peldakkal megbővíteni [...]” CSEREI Mihály, *Compendium theologicum et politicum, azaz oly együgyű írás, melyből mind lelked idvességit, mind világi életednek rendes folytatását rövidesen megtanulhatod*, 1709, 5v. A kézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárának unitárius fondjában található, jelzete: Ms. U. 1119.

Jánosnak, Mihály édesapjának került birtokába, végül pedig maga Cserei Mihály lett a tulajdonosa.⁶⁰

Az írásra és olvasásra egyaránt vonatkozó, Cserei íráshasználati habitusát meghatározó családi előzményeket azért találok lényegesnek, mert íme, írásantropológiai és társadalomtörténeti nézetben láthatóvá válik, miként lett Cserei Mihály *íróvá*. Szemben az irodalomtörténeti megközelítéssel, amely irodalmi tudatot, programot és hagyományt feltételez, ezek együttes – eléggé misztikus – ráhatása következtében ismeri fel a (szép)írói tevékenységet, én az írásantropológiai megközelítés elsődlegességét vallom. Azt állítom, hogy az íráshasználat praktikus és reprezentációs szerepköréből, illetve ezek együttes használatából, azaz egy egyéni *íráshasználati habitusból* képződnek meg az életművé összeálló vagy ekként kanonizált szövegek.

Az íráshasználati habitus mikroszintű vizsgálatának legfontosabb tanulsága, hogy az élettörténetről *elválaszthatatlan* az írás és olvasás *használatának* története, mert maga az írás- és olvasásaktus is *esemény*. Akár mindennapos, ismétlődő, rutinszerű vagy éppenséggel kivételes és rituális, de mindenképp az aktor által megélt élettapasztalat szerves része, sőt nemcsak önnön eseményszerűségének megőrzője, hanem az azt kontextualizáló történeteknek is. Az írás és olvasás Csereinél egyszerre önmaguk és más élettörténetek kizárólagos forrásai. Ha megértjük az ő íráshasználati habitusának egyéni vonásait, használható betekintést nyerünk mentális világába. Írás- és olvasáshoz szokásainak különös fókuszot ad saját üdvösségének kérdése, a kételytől, a kétségbeeséstől (*desperatio*) az üdvbizonyosság (*certitudo salutis*) megtalálásáig. Cserei számára ez adta a legfontosabb motivációt mind az íráshoz, mind az olvasáshoz.

Habitusra számos átfedést mutat a nemzetközi szakirodalom által jelzett kora újkori olvasáshoz szokásokkal. Mint olvasó és könyvtulajdonos, Cserei is arra törekedett, hogy egy kialakított könyvkorpust többször elolvasson, így a Robert Darnton által *intenzív típusúnak* nevezett olvasási modellt követte, amelyet a 18. század végén váltott fel az *extenzív típusú* olvasási minta, azaz minél több szöveg egyetlen alkalmi elolvasása.⁶¹ A könyveit gondosan kipreparáló Cserei már gyerekkorától fogva követte a kisajátító (*appropriate reading*)⁶² eljárását. Udvarhelyi éve alatt Cserei az ethimologia classisban rendszeresen olvasta és fordította a különféle bibliai hősökről írt, keresztény erkölcsi szempontból megírt komédiákat. A tankönyvként használt Cornelius Schonaeus-kötetből Dániel története⁶³ különösen felkeltette érdeklődését, hiszen nemcsak elolvasta, fordította, hanem saját fordításának másfél oldalnyi sajátkezű kéziratát

60 A címlapon olvasható: „Johannis Czerej, secundum divisionem 1631 5 Maji” (Mihály dédnagyapja). Az *espitola dedicatoria* 2r oldalán: „Ex libris Nicolaj Czerej 1648” (Cserei nagyapja). Majd a hátsó borító évszám nélkül: „Cserej Mihály”.

61 A német kutatásban *Leserevolution* terminussal jelölt elméletre utalok, amely az intenzív és extenzív olvasási habitusok mint modellek váltakozását ismerte fel; vö. Rolf ENGELSING, *Der Bürger als Leser: Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800*, Stuttgart, Metzler, 1974. A kérdéstről újabban: Reinhard WITTMANN, *Gibt es eine Leserevolution am Ende des 18. Jahrhunderts?* = *Die Welt des Lesens: Von der Schriftrolle zum Bildschirm*, hg. Roger CHARTIER, Guglielmo CAVALLO, Frankfurt am Main, Campus, 1999, 419–454.

62 H. William SHERMAN, *Used Books: Marking Readers in Renaissance England*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2007, 8.

63 Cornelius SCHONAEUS, *Terentius Christianus* [...], Nagyváradi, 1656, 415–457.

beragasztotta a könyvbe, így a *nyomtatott lap* latin szövegét a *kéziratos* magyar fordítás utólag beillesztett *lapja* kíséri.⁶⁴ A könyvön végzett beavatkozás, azaz a nyomtatott, látszólag zárt szövegtest átalakítása, s a nyomtatott szöveg felülírása a kisajátító olvasásmód klasszikus példája.

Cserei olvasási szokásai közül a leggyakoribb és leglátványosabb az *applikatív olvasás*, amikor egy szöveget vagy saját magára, vagy egy családtagjára alkalmaz, azaz intim, spirituális vagy vallásos krízisek átvészelésére használ. Puritánus lelkiségének egyik kínzó élménye, a több ego-dokumentumában nyomot hagyó *desperatio* és *angustia* ellen Kálvin *Institutiójának*,⁶⁵ illetve Medgyesi *Praxis pietatis*ának applikatív

64 Cserei előbb lefordította, majd utána illesztette be a magyar kéziratos fordítást a 416. és 417. levél közé. Mivel magába a kötésbe ragasztotta be a kéziratos lapot, a könyvet újabb lappal bővítette, amelyet én 416A-val, ill. ennek rectóját és versóját értelemszerűen 416Ar-el, 416Av-el jelölök. Noha Cserei figyelmetlenségből fordítva ragasztotta be ezt a lapot, mégis követhető, hogy a nyomtatott szöveg 416. lapján található latin passzusának magyar megfelelője a 416Av-n, míg a 417. lapon lévő latin szövegrészlet magyar fordítása a 416Ar-n olvasható:

Veri Dei Cultor, & amator Daniel
Idolatrans vivens inter Babylonios
Neque, promissis, neque precibus induci potest
Belo Babyloniorum ut Sacrificet Deo.
Mox rege urgente, constanter repugnat: &
Belum non nisi inanimum simulacrum esse afferens,
Ejusque, sacerdotes accusat; utpote
Qui regem, populumque suis sycophantiis,
Dolisque fallerent. Quod cum rationibus
Certis, indiciisque manifestis comprobatur,
Sacerdotes necantur, Belum Daniel
Sternit, templumque ejus subvertit funditus.

Vö. SCHONAEUS, *i. m.*, 416–417. Cserei fordítása: „Az Igaz Istennek tisztelője és szeretője az Daniel az balvanyozo Babiloniaiak között élván / Sem igiretekkel, sem peniglen keresekkel rea nem hajthatek / hogy az Babiloniai Bel Istennek aldoznak / Majd az kiralytul kényszerítetvén alhatatosan ellene mond / és az Bél Istennek nem egjébnem hanem elet nélkül val kepnek lenni mongja / és az ő Papjait vadolya / tudnilik az kik az kiralyt es az kősséget az ő Patvarkodasokkal es csalarдозasokkal megh csálnak / Melyet midőn bizonyos okokkal az nyilván valo játékkal megh probalt volna, / az Papok meghölettetnek / az Bél Istent Daniel elrontya / és az / és az ő Templomat fenekitül fogva fel forditya.” *Uo.*, 416Av.

65 1684. márc. 3-án szerezte meg Cserei Mihály Kálvin *Institutióját*; vö. Ioannes CALVINUS, *Institutio christianae religionis*, Genevae, 1569. Ősz Sándor-Elődnek mondok köszönetet, hogy felhívta a figyelmemet erre a kötetre. A bejegyzésekről jelzésszerűen referál a magyar Kálvin-recepciót méltató tanulmányában: Ősz Sándor-Előd, *Kálvin-kötetek a régi erdélyi könyvtárakban = Tanulmányok Kálvinnról és magyarországi jelenlétéről*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagy-könyvtára, 2011, 149–187. Cserei applikatív olvasásának grafikai nyomai, a margináliák és az aláhúzások visszaigazolják, hogy desperatiós krízisét próbálta enyhíteni e szöveg olvasásával, hiszen a legtöbb, az olvasást és szövegmegértést reflektáló *manu propria* bejegyzés a III. könyv 21.-től 24. fejezetéig terjedő részben, tehát a predestinációt tárgyaló szövegekben maradt fenn. Az egész életét átfogó, folyton kiújuló, a remény és a kétségbeesés sajátos dialektikáját leképező lelki folyamatról van tehát szó, amely részint puritánus kegyességgyakorlásának fő élménye, részint pedig olvasásszokásainak sajátos célja és applikációja. Két alkalommal is Kálvintól vár megnyugvást: először 1709-ben olvassa

olvasásával védekezett. Haldokló feleségét, Kun Ilonát ugyancsak a *Praxis pietatis* vonatkozó elmélkedéseivel vigasztalta, és részesítette „szép készülletben”, mielőtt e mulandó világot elhagyta volna.⁶⁶

Cserei számára az olvasás emberi létének egyik legfontosabb feladata volt, tehát joggal nevezhetjük őt professzionális olvasónak. Jellemző, hogy az üdvösségre való várakozás hosszú (?) idejét is szíve szerint olvasásra szánta volna. 1693-ban megszerzett és többször elolvasott Amesius-opusát⁶⁷ így hagyta fiára, Cserei Györgyre:

Az én édes fiam ezt a könyvet giakran s ugian csendes elmével s attentioval megh olvas-sa, mert az Idvességnek igaz okat s fundamentomat innen ki talialhatja. Ha lehetséges volna hogi a holt ember a föld giomraban olvashatna sok könyveim közül harmat-ezeket haginam megh hogi a testemmel egiut eltemessenek:

1. A Deak Bibliamot

2. Ezt a könyvet.

3. Pax Animae nevű könyvet⁶⁸

4. Nadudvari Peter Praedicatio könyvit⁶⁹

5. Doctor Augustinus masodik tomussat melj nalam vagion.⁷⁰

ebből a szempontból, majd pedig 1731 telén veszi elő hasonló célból ezt a szöveget. Ezeket az olvasási alkalmakat regisztrálták bejegyzései a könyvben. „Legi perlegi diligenter examinavi, et omnia Sacrae Dei Scripturae in omnibus punctis conformia inveni, intaque in hac sola salvifica Fide vivere et mori per Dei gratiam decrevi. In exilio Coronensi 23 Aug. A 1709. Michel Cserei de NagiAjta mpr.” Illetve: „Iterum totum perlegi et quidem sex diebus totam lectionem Deo auxiliante perfeci, dum in magnis angustiis essem in mea Domo Nagy Ajtaiensi A. 1731. mense Xbr.” CALVINUS, *i. m.*, bejegyzés a 980. lapon.

66 TóTH Zsombor, *Usus Doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi prédikátor életművéről*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GyőRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem–Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2007, 45-79.

67 Valójában egy kolligátum, amely két Amesius szöveget tartalmaz: Guilielmus AMESIUS, *Anti-synodalia scripta vel animadversions in Dogmatica illa, quae Remonstrantes in Synodo Dordracena, exhibuerunt et postea divulgaverunt*, Amstelodami, 1633. Ehhez hozzákötve: Guilielmus AMESIUS, *Coronis ad Collationem Hagiensem [...]*, Amstelodami, 1630. A könyv lelőhelye: Kolozsvár, Akadémiai Kvt., törzsszállomány, U. 63803.

68 Cserei a puritánus kegyességi irodalom egyik népszerű szövegére utal, Pápai Páriz Ferenc fordítására: PÁPAI PÁRIZ Ferencz, *Pax Animae, Az az, A' lelek bekessegeroel, es az elme gyoenyoeruesegeroel való Tracta: Francia Nyelven irattott Moleneus Peter által. Ugyan azon Nyelvboel Magyarra fordittott*, Kolozsvár, 1680.

69 Néhai tiszteletes Tudós Férjfiának Nádudvari Péter uramnak, életében, [...] Nyoltzvan-négy PRÉDIKÁTZIÓI, [...] nagy részént az Idvezült Auctornak maga Írásiból egybeszedeggetvén, és egynehány hijánosságiból, néhol egész predikáziókkal-is, ki-toldozván, Világ eleiben botsátott, SZATHMÁRI PAP 'Sigmund, Kolozsvár, 1741.

70 A bejegyzés a címlap versóján olvasható. A hivatkozott Augustinus-mű: Aurelius D. AUGUSTINUS, *Operum contra pelagianos, in duos tomos digesta*, Lovanii, 1555. Cserei saját példánya fennmaradt, a címlap rectóján olvasható a possessorii bejegyzés: „Michaelis Cserei de Nagi Ajta ex donatione Reverendi ac Doctissimi Domini Stephani M. Vasarhelyi [...] A. 1701 die 20 Novemb. Cui Deus Providebit.” Cserei valóban nagyon kedvelte ezt a könyvet, nem meglepő, hogy a számára őt legfontosabb szöveg közé illesztette. A címlapon olvasható saját bejegyzése szerint ily módon rendelkezik fiának: „Az edes Fiamnak igen szívesen recommendalom ennek a könyvnek olvasat es observatiojat kivalt ot ahol en meg vonogattam.” Az Amesius-kolligátum második szövegében, amelyben a remonstránsok predesztináció-ellenes álláspontjának őt articulását tárgyalja, hivatkozik erre az Augustinus-opusra. A harmadik

III. A régi magyar irodalomtörténet írása mint történeti antropológia

Gondolatmenetem legfontosabb módszertani tézisének a következőkben összegezhetem: az irodalomtörténeti vizsgálatot kellő forrásadottságok esetén az íráshasználati habitus megértése eredményesebbé teheti, mint egy vitatható poétikai minta visszakere-sése és hatásának feltétlen bizonyítása. Célravezető lehet továbbá a szerzői szándékok rekonstrukciója helyett az egyes írástudóknak az írásos kultúrára való hagyatkozása, írás- és olvasásszokásainak áttekintése, végül az ezekhez kapcsolódó rituális alkal-mak, megértésemények kontextusként való beazonosítása. Az aggastyán Cserei írás-használati habitusa ezt világosan illusztrálja: 1746 és 1747 között két testamentumot írt, megírta életének összegzését *Apologia* (1747) címmel, könyveinek egy részét György fiára hagyta. Írás- és olvasásaktusai mögött egyértelműen az öregkori liminalitás, a halálra mint életciklus-eseményre való készülődés áll.

Módszertani szempontból fontos arra hagyatkozni, amit a könyv antropológiájá-nak nevezünk. A könyv nemcsak valamilyen műfajban megírt és valamilyen poétikai minták követésével komponált elvont szöveg, hanem biografikus tárgy (*biographical object*), tulajdonosok és használatok nyomainak, s ezáltal identitások lenyomatainak megőrzője.⁷¹ Az egykori olvasók és olvasatok grafikus jeleinek (marginália,⁷² tollrajz, aláhúzás, korrektúra, kommentárok) vizsgálata első lépésben olyan mikroszintű re-konstrukciókat enged meg, amelyek a későbbiekben elvezethetnek a kontextusok meg-találásához.

A margináliák, a poszteszori bejegyzések, az olvasást kísérő vagy bizonyító reflexiók grafikus jeleinek kutatása kiemelt jelentőséggel bír. Az angol szakirodalom kora újkori graffitikként kezeli a bejegyzéseket, amelyek az olvasói identitást, a szöveghasználat-szövegértés mediális eseményét örökítették meg egy időben. Ezekből a graffitikból⁷³ és mikrokontextusaikból kell rekonstruálni és értelmezni a habitust, amelyről csak egy dolgot tudhatunk biztosan: nem azonos természetű és lényegű a mi íráshasználati ha-bitusunkkal. Ez a vizsgálat könyvenként és kéziratokként eltérő módszert követelhet

articulusnál, a bűn elkövetése és az isteni akarat összefüggését tárgyaló résznél Cserei, noha pontos hivatkozást ad, vélhetőleg mégiscsak fejből citálja a következő passzust Augustinusból: „Peccare est in malorum potestate, sed peccando hoc vel illum facere, non est in illorum potestate, sed Dei dividētis tenebras et ordinatio eas, ut hinc etiam quod faciunt contra voluntatem Dei non, non impleantur nisi. Voluntas Dei Augustinus de Predestinationi Sanctorum. Lib. I. cap. 16.” Vö. AMESIUS, *i. m.*, 229. A meg-adott locust visszakeresve Cserei saját példányában ezt olvashatjuk: „Est ergo in malorum potestate peccare. Vt autem peccando hoc vel illa malitia faciant, non est in eorum potestate, sed dei diuidentis tenebras & ordinatio eas, vt hinc etiam quod faciunt contra voluntatem dei, non impleatur nisi voluntas dei.” Vö. AUGUSTINUS, *i. m.*, 638. Cserei Mihály kiemelése.

71 Janet HOSKINS, *Biographical Objects: How Things Tell the Stories of People's Lives*, New York, Routledge, 1998; HOFFER Tamás, *A tárgyak „elméletéhez”: Felszerelések és tárgyejegyzetek néprajzi elemzése*, Népi Kultúra – Népi Társadalom, 1983, 39–65.

72 H. J. JACKSON, *Marginalia: Readers Writing in Books*, New Haven–London, Yale University Press, 2001.

73 Virginia F. STERN, *Gabriel Harvey: His Life, Marginalia, and Library*, Oxford, Clarendon Press, 1979; Nancy MACDONALD, *The Graffiti Subculture*, New York, Palgrave Macmillan, 2001; Juliet FLEMMING, *Graffiti, Grammatology, and the Age of Shakespeare*, *Criticism*, 39(1997), 1–30; Jason Scott WARREN, *Reading Graffiti in Early Modern Book*, *Huntington Library Quarterly*, 73(2010), 363–381, ill. AHNERT, *i. m.*, 33–48.

meg, így nem tehetünk mást, mint amit az antropológus is tesz a terepen, vagyis az individuális elem legjobb értelmezéséhez szükséges partikuláris módszertani lehetőségeket igyekszünk megtalálni. Meggyőződésem, hogy a régi magyar irodalom kutatója számára a kéziratos nyilvánosság a maga tárgyi vagy szövegszintű és imaginárius rétegeivel együtt jelenti azt a kutatási terepet, ahol a kora újkori medialitást lehet és kell tanulmányozni.

IV. Következtetések

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy bemutassam a régi magyar irodalom kutatásának egyik módszertanilag reflektálatlan területét, egyúttal javaslatot fogalmazzak meg a kora újkori magyar nyelvű szövegtörzshöz sajátos medialitásának vizsgálatára. Abból a felismerésből indultam ki, hogy a jelenlegi irodalomtörténet-írási gyakorlat módszertana egyfajta hibrid módszertani szemléletet tükröz, amelyből hiányoznak azok a sajátos (történeti) antropológiai kompetenciák, amelyek lehetővé tennék a diakrón nézetből értelmezhető kulturális másság tanulmányozását. Ugyanis a régi magyar irodalom olyan mediális sajátosságokat mutat, amelyet egy tradicionális irodalomtörténeti megközelítés értelmezni nem tud, csupán elfedni vagy felülírni. A kulturális másság jegyében fogant kora újkori medialitás értelmezésének feltétele a kéziratos és nyomtatott nyilvánosság elkülönítése és helytálló értékelése, illetve a kora újkori íráshasználó és olvasó habitusának rekonstrukciója. Minden kora újkori szöveg mögött elolvasott, tehát használt szövegek tételezhetők. A szövegproduktió aktusa és eseménye mögött egyéni habitusok sorakoznak. A habitus vizsgálata egy olyan terepet feltételez, amelynek konkrét és elvont tényezői is vannak. Az antropológiai terepmunka tapasztalatait alkalmazva megállapíthatjuk, hogy a fennmaradt kéziratos és nyomtatott törzshöz írás- és történeti antropológiai vizsgálata adja e terepmunka nagyon is empirikus részét, míg az olvasás-megértés-alkalmazás hermeneutikai aktusának elképzelése és valószínűsítése eredményezi e terepmunka elvont, spekulatív vagy értelmező feladatait. Ezekből tevődik össze a régi magyaros kutatási terepe, ahol sokszor kényszerül rögtönzésre, mert nincs végérvényes módszertana. Állandóan kísérleteznie kell tehát az éppen vizsgált íráshasználó vagy az éppen rekonstruált habitus egyediségének megfelelően.⁷⁴ Mert a kora újkori kézirat mögött egyszerre kell érzékelnünk a szerzőt és olvasót, de mindenekelőtt azt az időben távoli, ismerős, szinte saját, de mégis idegen kultúrát, amely megteremtette őket – és minket is, kései reményteljes értelmezőket.

⁷⁴ A szinkronitásban végzett antropológusi terepmunka és a diakrón nézettel operáló történeti antropológia analógiáját a következő módszertani felismerés indokolja: „Ethnography as situated, long-term, empirical field research is simultaneously a critical theoretical practice, a quotidian ethical practice, and an improvisational practice.” Vö. Allaine CERWONKA, Liisa H. MALKKI, *Improvising Theory: Process and Temporality in Ethnographic Fieldwork*, Chicago, University of Chicago Press, 2007, 164.